

*MASTER
NEGATIVE
NO. 91-80190-31*

MICROFILMED 1992

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES/NEW YORK

as part of the
"Foundations of Western Civilization Preservation Project"

Funded by the
NATIONAL ENDOWMENT FOR THE HUMANITIES

Reproductions may not be made without permission from
Columbia University Library

COPYRIGHT STATEMENT

The copyright law of the United States -- Title 17, United States Code -- concerns the making of photocopies or other reproductions of copyrighted material...

Columbia University Library reserves the right to refuse to accept a copy order if, in its judgement, fulfillment of the order would involve violation of the copyright law.

AUTHOR:

ECK, DANIEL ADRIAAN H.

TITLE:

QUAESTIONES
SCENICAE ROMANAE

PLACE:

AMSTELODAMI

DATE:

[1892]

Master Negative #

91-80190-31

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES
PRESERVATION DEPARTMENT

BIBLIOGRAPHIC MICROFORM TARGET

Original Material as Filmed - Existing Bibliographic Record

870.129

Ec5

Eck, Daniel Adriaan Henri van,

Quaestiones scenicae Romanae, specimen literarium
inaugurale quod...submittet Daniel Adriaan Henri
van Eck...1892... Amstelodami, apud J. H. de Bussy
[1892].

104 p. 24 cm.

Thesis, Leyden, 1892.

99627

Restrictions on Use:

TECHNICAL MICROFORM DATA

FILM SIZE:

35mm

REDUCTION RATIO:

1/2

IMAGE PLACEMENT: IA (IA) IB IIB

DATE FILMED:

12/12/92

INITIALS

MGY

FILMED BY: RESEARCH PUBLICATIONS, INC WOODBRIDGE, CT

870.129

Ec5

Columbia College
in the City of New York

Library.

QUAESTIONES SCENICAE
ROMANAE.

QUAESTIONES SCENICAE ROMANAE.

SPECIMEN LITERARIUM INAUGURALE
QUOD

ANNUENTE SUMMO NUMINE
EX AUCTORITATE RECTORIS MAGNIFICI

HENRICI OORT,

THEOL. DOCT. IN FACULTATE LITERARUM ET PHILOSOPHIAE PROF.
AMPLISSIMI SENATUS ACADEMICI CONSENSU

ET

NOBILISSIMAE FACULTATIS

LITERARUM ET PHILOSOPHIAE DECRETO

PRO GRADU DOCTORATUS

SUMMISQUE IN LITERARUM CLASSICARUM DISCIPLINA

HONORIBUS ET PRIVILEGIIS

IN ACADEMIA LUGDUNO-BATAVA

RITE ET LEGITIME CONSEQUENDIS

FACULTATIS EXAMINI SUBMITTET

DANIEL ADRIAAN HENRI VAN ECK

GORKUMENSIS.

DIE XXI MENSIS MAII A. MDCCCXCII, HORA III.

AMSTELODAMI
APUD J. H. DE BUSSY.

258

27 May 33 HMB

18 MAY 1933 SL 65636

MATRI SACRUM.

162897

CONSPECTUS CAPITUM.

	PAG.
DE CANTICI APUD ROMANOS RATIONE	I
DE CANTORIS ET HYPOCRITAE IN PANTOMIMO IDENTITATE	36
DE ATELLANA OSCO LUDICRO	59
DE ATELLANIS, DE EXODIIS, DE FABULA SATYRICA APUD ROMANOS	73

De Cantici apud Romanos ratione.

„Absit reverentia vero”.

Qui post tot et tam doctos viros, quot de cantici in romano dramate ratione scripserunt, illud potissimum argumentum sibi eligat in quo primum virium periculum faciat, nescio an multis haud parum sibi confidere videatur; atque haec ipsa consideratio me aliquamdiu retinuit quominus meam de illo cantico sententiam expromerem; postea vero reputavi nullum esse in toto litterarum circuitu argumentum quod quis, novus in litteris homo, arriperet, si iste scrupulus cantici abstinendi causa videretur; iam enim omnia ere a viris doctis tam esse pensitata et repensitata ut, quidquid susceperis, ista ratione semper sit metus ne in nimiae tui confidentiae suspicionem incidas; ideoque veniam ei paratam esse oportere quicumque, incepti sui bene conscius nec quidquam sibi sumens, opinionem proferat, quam ex multorum scriptis sedulo perlectis et perpensis sibi formaverit; nec referre si summa quaedam ei conficienda videatur

quae cum plurimorum opinione adversa fronte pugnet, modo ne ea dissensio parvi sit ducta, sed ansam dederit deliberatius etiam et cautius agendi. Hisce praemissis, quibus insolentiae crimen deprecet et a me removeam, iam accipe, lector, hanc disputatiunculam, qua demonstrare velim *cantici in romano dramate haud eam rationem fuisse qualem vulgo credunt*; quod propositum si prospere processerit maximopere laetabor; sed enim non facile homines de sua sententia deiici solent, etiam tum laetabor si, hoc libello perlecto, quamvis in tua sententia permanens, eatenus mecum facies ut vulgatam de cantico opinionem ab antiquis scriptoribus haud satis confirmari agnoscas; hoc certe fore ut a te impetrem aliqua spes me tenet.

Ut ordine agam simul et perspicuitati consulam, mihi liceat ea quae in censum venient per aliquot capita dividere et primum videre

I. de Livio 2.7 et Val. Max. 2.4.4.

quorum (sive potius *cuius*, nam Valerium Max. totum a Livio pendere manifestum est) auctoritatem si paulo acrius impugnare tibi videor, lector, noli id malo mihi vertere: non enim Livium impugnare est animus, sed id quod unice verum mihi videtur defendere.

LIVIVS.

„*Livius post aliquot annos, qui a saturis ausus est primus argumento fabulam serere, idem scilicet, id quod omnes tum erant, suorum carminum actor. dicitur, cum saepius revocatus vocem obtudisset, venia petita, puerum ante tibicinem*

VALER. MAX.

„*Paulatim deinde ludicra ars ad saturarum modos perrepsit, a quibus primus omnium poeta Livius ad fabularum argumenta spectantium animos transtulit; isque, sui operis actor, cum saepius a populo revocatus vocem obtudis-*

cum statuisset, canticum egisse set, adhibito pueri ac tibicinis aliquanto magis vigente motu, quia concentu, gesticulationem tacitus nihil vocis usus impediabat. Inde peregit, et q. s.”

ad manum cantari histrionibus coeptum diverbiaque tantum ipsorum voci relictas; postquam lege hac fabularum a risu ac soluto ioco res avocabatur et ludus in artem paulatim verterat, iuventus, histrionibus fabellarum actu relicto, ipsa inter se more antiquo ridicula intexta versibus iactitare coepit et q. s.”

Et operae pretium est observare quantopere Valerii verba livianis praestent; in illis nihil quin sanam et simplicem speciem prae se ferat, nonnisi lucida verba quae nullam difficultatem nobis praebeant, denique, atque hoc maioris etiam momenti est, nihil quod vel minimam suspicionem moveat Andronici illud inventum in consuetudinem abiisse; aliter Livius, qui nobis rem tradat tam incredibilem, tam mirificam, ut vera crux interpretibus facta sit, quam ut expediat alius vir doctus aliam viam insistat, de qua omnes tam docte disputent ut animum eos despondere suspiceris, rem denique cuius ratio quae sit unumquemque fugiat (nisi fortè ratio est dicere Romanos aliter comparatos fuisse ac nos sumus); huc adde quod totum livianum caput, sicut hodie certe legitur, stili vitiis scatet, quibus nullo modo ignosci potest quoniam sententiam perobscuram reddunt; de aliis alias videbimus sed nonnullas salebras quae laudatis verbis insunt indicare iuvat; e. g. quae est vis¹⁾ verborum *a saturis* in illis «qui a saturis

¹⁾ In promptu sane est coniectura vocem *aversus* inter *saturis* et *ausus* excidisse; verum tam multa in toto capite offendunt, ut, nonnullis eiusmodi maculis elutis, haud magnum lucrum facere videamur.

ausus est primus argumento fabulam serere"? Significantne post Andronicum antiquam saturam iam in desuetudinem venire coepisse, an *a saturis* dictum est pro *post saturarum saeculum*, i. e. *cum antea solae saturae agerentur Livius primus etc.*? melius, credo, et magis perspicue Val. Max.: «(saturas) a quibus. . . . Livius ad fabularum argumenta spectantium animos transtulit.» Deinde jam in censum venire oportet illud¹⁾ «*dicitur, cum. . . . vocem obtudisset, ... puerum. . . . cum statuisset, canticum egisse,*» cuius constructionis vix unum alium exemplum invenias; clarius iterum Val. Max.: «*cum vocem obtudisset, adhibito. . . . concentu gesticulationem tacitus peregit.*» Postremo iam venio ad ambigua illa verba «*ad manum cantari histrionibus coeptum,*» nam quid tandem *ad manum* sibi vult? num *iuncta*? an dictum est pro *ad motum* (cf. Weissenborn ad l.)? an forte praegnanter dictum est pro *ab aliquo cantore cantari coeptum ita ut ad manum histrionibus esset*, i. e. *ita ut histrio sublevaretur* (cf. Grysar «über das Canticum» p. 6)? quis est qui ingenue et sincere dicat se pro certo scire quae fuerit Livii mens cum ista verba adderet? prudentius, opinor, et hic Val. Max., qui postquam annotavit Andronicum quondam ob vocis imbecillitatem canticum tacite egisse, nihil amplius addit; ne longus sim, apud Val. Max. nil nisi sana et valde probabilia leguntur, apud Livium et multa in ipsis verbis offendunt et narratur aliquid prorsus incredibile; haud maior profecto Livii auctoritas ex comparatione cum Valerio evadit.

Sed sunt alia, quae accurata observatione digna esse vide-

¹⁾ Quamquam quo et hic locus sanetur promptum est remedium; expunge modo alterum *cum* et lege *statuisse et*; sic iam omnia recte procedent, rectius certe quam si, altero illo *cum* salvo, leges *obtudisset, et. . . . cum statuisset*.

antur; nam ut iam de iis videamus quae solus Livius tradit «*inde ad manum. . . . relictas,*» haec verba ita explicari solent ut factum statuatur quod L. pro certo compertum haberet, ideoque vulgo cogitatione suppletur *coeptum est* et *relictae sunt*; equidem tamen, nam persuasum habeo illa verba pendere a praecedenti «*dicitur,*» potius suppleverim *esse*; quid? de Andronico, propter raucitatem a cantu abstinere coacto, ideoque tacite gesticulanti, L. loquitur tamquam de re in qua ipse suam fidem interponere haud velit (*dicitur*); eundem nunc putemus aliquam rem, quae multo magis admirationem moveat, narravisse tamquam nulli dubitationi obnoxiam? immo verba «*inde. . . . relictas,*» si tamen a Livio oriunda sunt, certe aequae dubitanter scripta esse oportet atque ea quae praecedunt.

Deinde etiam reputa incusata Livii verba mirum quantum cum iis quae subsequuntur pugnare: »postquam lege hac fabularum a risu ac soluto ioco res avocabatur *et ludus in artem paulatim verterat*, iuventus, histrionibus fabellarum actu relicto, ipsa. . . . coepit», quibus significat L. iuventutem romanam perfectiori arti non amplius suffecisse; verum quomodo haec in praecedentia quadrant? an forte Andronici illud inventum perfectioris artis erat specimen, quo recepto in posterum aliquanto plus artis et virium ab actore postularetur? immo ipse L. ait nonnisi valetudinis causa, cum vires non suppedirent, *imparem denique suo muneri factum* Andronicum ad hanc novitatem confugisse eamque veniam ab auditoribus impetrasse quam iuniori minusve grato alicui actori haud ita facile dedissent, opinor; quid hisce omnibus inest perfectioris cultiorisque factae artis? Quantocius, censeo, verba «*inde. . . . relictas,*» si nondum expungamus, at certe cancellis includamus neve diutius impedimento esse sinamus quominus sententiarum nexus perspicuus sit. Accedit quod

illis »diverbiaque tantum ipsorum voci relictæ" iam nemo est qui fidem habeat; sane Hermann (»de Cantico") et Wolfi (»de Canticis") aliter quondam censuerunt et demonstrare conati sunt cantica *semper* inter actorem et cantorem divisa fuisse, sed, sicut mox videbimus, hodie omnes consentiunt livianis verbis rem significari cuius pars tantum vera sit, nam praeter diverbia multa cantica quoque ab ipso actore edita esse; utcunque igitur illa verba, de quibus lis est, vertis *utique non* verum continere videntur.

Hisce praemissis iam spero fore ut ne tibi quidem, lector, Livii de cantico auctoritas valde magna videatur, seu potius ut mihi credas Valerium Maximum quondam genuinum Livium (vel quisquis Livio auctor fuit) prae manibus habuisse, nobis cum aliquo corruptore negotium esse qui verum Livium obscuraverit; utque, quamvis in universum tutum et consentaneum sit iis quae ab aliquo idoneo scriptore sunt tradita fidem habere et acquiescere, fidem denegare et rixas movere lubricum et iniquum, ut, aio, haud sine idoneis causis nonnulla de Livii verbis, sicut hodie leguntur, dubia movisse tibi videar.

Sed enim forsitan alii rem melius perspiciant, recenseamus iam

II. Nonnullorum de Andronici invento eiusque ratione iudicia.

Mommsen ideo affirmat Andronicum adductum esse ut canticum divideret, quod antiquae scenae ratio tota niteretur personarum echeorumque usu, quae resonando sonos ab actoribus editos pleniores redderent; quae adiumenta cum histrionibus, qui primum Romae graecas fabulas agebant, non praesto essent, ita ut voces supra modum tollendae essent,

Andronicum plane *coactum* fuisse id facere quod Livius narret; sane *haud pulchram illam novitatem esse* sed inevitabilem fuisse, nullum enim alium remedium exstitisse. Atque ex ipsis summi viri verbis (»*schon* den Livius«) apparet eum non dubitare quin illud inventum iam statim in consuetudinem venerit. ¹⁾

Vides, opinor, non posse a quoquam maiorem fidem livianis verbis haberi quam a Mommseno habeatur; quin etiam plus iis tribuit quam ipse facit scriptor, cui M. acusticas rationes subministret cum ipse adversam Andronici valetudinem tantum excusaverit; sed faciamus, quamquam mirum est nihil eiusmodi Livium compertum habere, acusticas rationes in causa fuisse, cur in canticis Andronicus et qui eum secuti sunt nonnisi in gesticulatione versari coeperint; quid tandem postea quoque, cum personarum usu lapideisque theatris illi necessitati iam provisum esset, mos ille retentus est? quid tunc cum maxime, cum nulla amplius necessitas urgeret, dividendi cantici mos Romanis tam gratus et acceptus fuit ut nova inde genera, *pantomimus* et *tragoedia cantata*, ²⁾

¹⁾ Mommsen R. G⁷. lib. 3 p. 899 »die gr. schaubühne ruhte in scenischer wie in akustischer hinsicht durchaus auf dem gebrauch der gesichts- und schallmasken. Diese waren auch in Rom wohlbekannt. . . . Dennoch wurden den schauspielern, welche die gr. lustspiele in Rom aufführen sollten, die dafür nothwendigen, freilich ohne zweifel viel künstlicheren, masken nicht gegeben; was denn, von allem andern abgesehen, in verbindung mit der mangelhaften akustischen einrichtung der bühne, den schauspieler nicht bloss nöthigte seine stimme über die gebühr anzustrengen, sondern schon den Livius zu *dem höchst unkünstlerischen aber unvermeidlichen ausweg zwang*, die gesangstücke durch einen ausserhalb des spielerpersonals stehenden sänger vortragen und von dem schauspieler in dessen rolle sie fielen, nur durch stummes spiel darstellen zu lassen«.

²⁾ Nimirum ex eorum sententia loquor qui vulgatae de cantico opinioni favent.

evaserint? quam primum, credo, si ea quam M. vult, causa vera esset, illa cantus gestusque separatio abolita esset.

Quamquam tota ista ad acusticas rationes provocatio nescio an iam irrita videatur ex quo tempore prodiit Dingeldeini ¹⁾ egregius libellus, quo mirum quam iucunde de hisce agitur, quique egregium praebet documentum quam tenax interdum, alio alium negligenter describente, absurdissimarum opinionum sit vita vigorque; nam prior certe quaestio, sc. num personae apud antiquos vocem corroboraverint, hodie iam transacta videri et mira illa personarum vis ad fabulas manes detrudi possit; et in altera libelli parte, quae de echeis agit, tot et tam iusta dubia moventur, ut donec ea expedita sint, lubricum videatur ad echeorum rationem provocare. Ne multa, ea quam M. liviani inventi causam fuisse argumentatur, neque idonea esse videtur et cum disertis Livii verbis pugnat (»cum vocem obtudisset«).

Iamvero Ribbeckium evolvamus, qui, postquam Livii verba germanice reddidit, inde efficit vel posteriore aetate *mirum illum morem retentum esse* quo cantus gestusque separatim ederentur, ipsosque Romanos illum morem pristinum dramaticaeque primitiis aequalem existimavisse ²⁾; hactenus quidem omnia recte procedunt, et nisi liviana verba valde dubia et controversa mihi viderentur, in Ribbeckii sententiam facile irem; verum videamus quomodo R. pergat: »von einer ausnahme aus persöhnlichen rücksichten kann nach den worten

¹⁾ »Haben die theatermasken der alten die stimme verstärkt?“ Berlin 1890, Calvary.

²⁾ Ribbeck Röm. Trag. p. 24: »hieraus ist zu schliessen dass jene seltsame theilung zwischen gesang und bewegung jedenfalls noch in späterer zeit als regel bestand und (wohl mit recht) als eine uralte, schon mit den anfängen des drama's eingeführte, betrachtet wurde.“

des Livius nicht die rede sein. Eine erklärang der *barbarischen einrichtung* kann doch wohl! nur in dem anfänglichen ungeschick der röm. histrionen gefunden werden. Nachdem sie aber einmal durch den brauch geheiligt war, mochten selbst in der zeit, wo die röm. schauspielkunst auf der höhe stand, religiöse bedenken ihrer abschaffung entgegenstehen“; quae qua ratione dixerit R. satis mirari non possum, nam totidem fere res in iis offendere videntur quot verba insunt; quid? »von einer ausnahme aus persöhnlichen rücksichten u. s. w.“ at quid tandem aliud de Andronico testatur Livius: »cum saepius revocatus vocem obtudisset, venia petita . . . , quia nihil vocis usus impediabat“? quid sunt »persöhnliche rücksichten“ nisi hae sunt? immo vero haec ipsa consideratio, quod apud Livium *nonnisi* ad »persöhnliche rücksichten« illa cantus gestusque separatio referatur, primaria mihi causa fuit cur verbis »inde ad manum . . . relictis“ fidem denegandam putarem; non enim mihi persuadere poteram scriptorem, qualis est Livius, tam prorsus omni iudicio destitutum fuisse ut aliquem sollemnem morem ex, quamvis clari, alicuius histrionis pituita aut faucium raucitate deduceret; hoc est, *hoc imprimis est* quod in livianis verbis offendat; et aliud, opinor, est dicere Andronicum populo tam gratum et acceptum fuisse ut, cum aliquando prae valetudine cantare non posset, tacite gesticulandi veniam impetraverit, aliud uno tenore addere illam valetudinem causam fuisse cur iam *omnino cantari ab histrionibus sit desitum*; atqui ob hoc ipsum illa ultima verba interim secludenda censebam, donec aliis de cantico testimoniis auditis, iam tute de illis aliquid statuere possemus.

Sed pergamus ponderare ea quae apud R. subsequuntur; et statim declarare iuvat me facile subscribere verbis quibus

R. illi separationi notam inurit, nihil enim eiusmodi separatione, si tamen moris facta est (contrarium equidem defendo), magis barbarum cogitari potest; sed quae iam sequuntur,¹⁾ tanto minus placent; quid? »pristinorum histrionum imperitia incusanda videtur«; audio; »atque postea, cum histrionalis ars ad summam pervenisset, illum morem abolere Romanis religio fuisse videtur«; itane vero? Romanis barbarum morem, ex barbaris et horridis temporibus oriundum, abolere religio fuit, cum nulla iam amplius necessitas urgeret? quis hoc credat, quis religiones admittat, qui consideret plane subituarum illam atellanae et mimi in scenam introductionem, tragoediae in disiecta membra divisionem, qui reputet diversis temporibus diversissimam scenae publicae apud Romanos rationem fuisse, nihil non mutatum esse, qui denique vocem *licentiam* potius quam *religionem* in Romanorum scenam cadere meminerit? et ubi tandem apud ullum scriptorem istiusmodi religionis fit mentio? videlicet Cicero, quique ei aequales erant, ii fuerunt, qui aliquem barbarum morem, quia usu sacratus esset, retinere vellent? an forte, (quoniam in Ciceronem incidi), quoties Cicero Roscium Aesopumve aliquo cantico functum summis laudibus effert, intimo pectore atque ita ut nos id lateat, deplorare videtur quod religio obstat quominus barbarus²⁾ cantici dividendi mos aboleatur?

¹⁾ »Eine erklärung... kann doch wohl nur in dem anfänglichen ungeschick der röm. histrionen gefunden werden. Nachdem sie aber einmal durch den brauch geheiligt war, mochten selbst in der zeit, wo die röm. schauspielkunst auf der höhe stand, religiöse bedenken ihrer abschaffung entgegenstehen.»

²⁾ Vix opus est monere mihi persuasum esse Ciceronem, Horatium, quoniam is denique sani iudicii hominem illum morem non minus barbarum iudicatum fuisse quam Ribbeckius eum iudicet; nunc vero omnes tacent nec indignantur; quid tum? nihil eiusmodi moris fuit,

Et vide quam parum R., hanc explicationem promens, sibi constet; qui enim modo in Livii verba, quibus divisi cantici origo ad Andronici raucitatem refertur, quamvis et ipsi *wunderbar* videantur, iuraverit, illum paulo post coniicere haud oportet longa die illud inventum sacratum esse; nam fuerit sane canticum apud Romanos inter duos divisum, fueritque ille mos ab Andronici raucitate oriundus, at *ita demum* sollemnis sacratusque evadere potuit, si levis illa et fortuita causa, raucitas, ex hominum memoria oblitterata esset; atqui contrarium plane testantur Livii verba, quorum veritatem R. defendit; ergo quid nobis cum *sacro more*, nedum cum *religione*?

De aliis Ribbeckii hypothesesin quae leguntur ibid. p. 633 ss. videbo cum ad Diomedis, Donati, ceterorum locos huc pertinentes, perventum erit; unum¹⁾ tamen Ribbeckii decretum iam hic refellere velim, id dico, quo R. ait divisum inter actorem cantoremque canticum apte cum Graecorum hyporchematis, quae dicuntur, posse comparari; nam me quidem, pace R. dixerim, manifesta illa analogia prorsus fugit; quid? hyporchemata *a choro* edebantur, ita ut aliis choreutis canentibus alii saltarent, *plures* igitur saltabant, *plures* cantabant, unde nemo dubitat quin imaginaria quaedam unitas exire potuerit; sed quid istius modi rei commune est cum cantico, in quo *unius actoris partes* ita lacerabantur ut omnis gesticulatio in *unum* illum pristinum histrionem conferretur, omnis cantus in *alterum* aliquem a tota re quam alienissimum, qua separatione monstruosi quiddam et biforme

¹⁾ l. l. p. 635 »die analogie derselben (sc. canticorum) mit den griechischen hyporchemen, in welchen einzelne choreuten das, von den übrigen zur flöte und kithara gesungene, lied in mimischem tanz darstellen, liegt zu tage.«

nasceretur necesse esset, quidquam simplex et unum existere nullo modo posset; nam hic est rei cardo in quo tota difficultas versatur, hoc ipsum est quam ob rem cuique istiusmodi canticum tam mirum videatur ut aegre fidem illi habeat; nolique mihi obiicere quod in illis hyporchematis interdum unus tantum saltaverit, reliqui omnes cantaverint; ne sic quidem quidquam proficimus; istiusmodi enim hyporchemata cum pantomimo quodammodo comparare possis, cum cantico, in quo *unus saltaret, unus cantaret*, nihildum possis. Sed enim ea quae actoris sunt cum iis tantum componere licet quae item actoris sunt, i. e. cum τοῖς ἀπὸ σκηνῆς; atqui haec istius mirae divisionis nihil simile habent; haud spernendum, opinor, hoc praeiudicium est idoneumque ut ne inconsideratius vulgatae de cantico opinioni accedamus; praesertim cum Andronicum semigraecum virum fuisse Graecorumque vestigiis quam maxime instituisse reputemus. Sed nimirum ne ipso quidem R. iudice illa »manifesta analogia« tam manifesta est quam sibi esse ille dicit; si tamen est, nostro iure mirabimur a R. cantici divisionem »wunderbar, eine barbarische einrichtung« appellatam esse; utut id est, de cantico disputans vir ille doctus sua sententia parum stetisse videtur.

Iam transeamus ad eum quo consideratius et circumspectius qui agere soleat nemo est, cuius ex quovis libro inspecto semper aliqui fructus percipitur, Friedländerum aio, videamusque quid summus vir de diviso illo cantico statuatur. F. igitur in universum certe de liviana illa notitia, qua canticum inter duos dividi solere dicitur, non dubitat quin vera sit, sive potius manus dare et acquiescere videtur;¹⁾ tantum enim

¹⁾ Friedl. S G. 5 2.403 (cf. eundem apud Marquardt St V. 3.523) »und dies (illa separatio) zeigt wie nichts andres, wie fern die antike

abest ut illum morem comprobet naturaeve convenientem existimet, ut ipse ille mos ei documento sit scenae apud Romanos prorsus diversam rationem fuisse a nostra; licet igitur sat magna inter Fi opinionem meamque differentia intercedat, tamen non tanta ea est quanta primo aspectu videri possit, nam tota discrepantia inde nascitur quod F. livianis verbis fidem habet, ego nego; quibus si mihi iam persuadere possem ut eam vim tribuerem quae vulgo iis ascribitur, haud dubitarem quin ambobus pedibus in Fi sententiam irem; acutissime enim vir summus monet, quae livianae notitiae, si sana salvaque habetur, sint consequentia. Nunc vero aliter res se habet atque religio mihi est opinioni accedere ex qua romani homines tam prorsus a nobis diversi fuisse videantur; atque eo liberius id profiteor, quoniam ipse F. haud spernenda argumenta subministrare videtur quibus vulgata opinio possit impugnari; sic enim summus vir, iis quae modo laudavi scriptis, ipsis nimirum rebus coactus, iam pergit: »*allerdings haben die tragischen schauspieler, die*

bühne von dem streben, und die zuschauer von dem verlangen nach illusion waren; die ganze bühneneinrichtung liess keinen augenblick die täuschung aufkommen, man habe einen wirklichen vorgang vor augen, sie entfernte sich mit absicht weit von der wirklichkeit, die darstellung sollte und konnte eben nur als eine production der kunst verstanden und gewürdigt werden, die nicht nur keine realität hatte, sondern jeden gedanken an realität ausschloss.« Nonne haec nimia videntur? nonne dicere praestat »sie entfernte sich mit absicht von der unschönen, von der hässlichen wirklichkeit u. s. w., veritas non summa lex sed tamen lex ei erat? Et etiam nunc, nisi fallor, sat magnus est numerus eorum qui, magis quam recentissimo hoc dramate quod unice veritati studeat, antiquo dramate non deliniantur modo sed etiam commoveantur, quique sibi rationes dare soleant cur sic sentiant; verum tamen inter illos neminem invenias qui dividendi cantici rationem perspiciat.

immer auch kunstgerechte sänger sein mussten, oft, vielleicht sogar in den meisten fällen, die gesangspartieen behalten; aber daneben kam es auch vor dass man sie ihre scene in stummem, pantomimischem tanz ausdrücken sah, während ein sänger, ruhig daneben stehend, die worte vortrug, die sie hätten sprechen sollen.

Elucet, opinor, haud firmam eam causam esse, quam postquam patronus tamquam verissimam commendaveris, idem tu nullis ex vita argumentis probare possis sed apertissime *παλινφθεῖν* coactus sis; nonne cum ista imagine aliquam comparationem habent Fi verba? qui quo summam causae defendat nullum testem exhibeat (mitto nunc vel conclusionem illam cum Livio pugnare qui habeat »diverbiaque tantum ipsorum i. e. histrionum voci relictæ, qui igitur *nulla nisi divisa* cantica fuisse affirmet), sed tanto uberiora testimonia producat quae cantici divisionem redarguant (delegat nos ad notas nonnullas in Plauti manuscriptis palatinis, quibus voci *cantico* longe latior et simplicior significatio attribuitur quam fieri assolet, et ad aliquot locos Ciceronis, qui evincunt canticum ab ipso histrione cantatum esse. Mox fusius de iis videbimus.)

Sed iam ad finem usque F-m. audiamus: »diese für uns höchst seltsame trennung von vortrag und action erschien so natürlich, dass in Plinius zeit dichter einem geladenen publicum ihre gedichte von andern vortragen liessen, die ein gefälligeres organ hatten, und den vortrag mit gemurmelt, mienenspiel und gesticulation begleiteten“, quibus verbis F. appellat ad locum apud Plin. ep. 9. 34; verum antequam de his videamus, aliquid, non ita magnum, ut opinor, a te peto, lector, sc. ut teneas: *si mos cantici dividendi apud Romanos unquam existit, sique ille mos ne postea quidem abolitus est, id ideo factum est, quoniam Romanis divisum*

canticum magis placebat quam indivisum; Ribbeckiana „religio“ prorsus abs re est; hoc ut teneas F-m. auctorem habes, nisi fallor, cui equidem facile subscribo. Atque nunc iam videamus num plinianus ille locus ⁽¹⁾ idoneus sit ad totam rem dirimendam, i. e. ad demonstrandum Romanos tam prorsus a nobis diverse comparatos fuisse ut divisum canticum indiviso eos praetulisse verisimile sit; quid legimus? Plinius, identidem audito se male versus recitare, amicum consulit utrum vel sic ipse recitare pergat, an suo liberto eos recitandos committat; hisque subiungit se nescire quomodo se interim habeat, utrum rigidus et immobilis interea desideat, an, »ut quidam, *pronuntiata murmure, oculis, manu prosequatur*“; ipsa autem Plinii verba evincunt (»audio me male legere“) de nullo sollemni more hic agi, quo auditores aliquanto maiorem voluptatem perciperent, sed de quodam instituto, peius aliquid evitandi causa, excogitato; atque, ut est poetarum natio suos versus recitare cupiens, consentaneum est suspicari eos qui, auditorum censura permoti (»audio me male legere“), illud, efficacissimum sane, remedium adhiberent, aegre saepe et invitos eo confugisse; quid igitur mirum si unus alterve ⁽²⁾ (»quidam“), cum suos versus ab homine profano recitari audiret, murmure, oculis, manu eos prosecu-

(1) »Explica aestum meum, audio me male legere, dumtaxat versus... cogito ergo recitaturus familiaribus amicis experiri libertum meum... ipse nescio quid illo legente interim faciam, sedeam defixus et mutus et similis otioso, an, ut quidam, quae pronuntiabit, murmure, oculis, gestu prosequar. Sed puto me non minus male saltare quam legere... vereque rescribe, num sit melius, pessime legere, quam ista vel non facere vel facere“.

(2) Ex illo »quidam“ (i. e. pauci) equidem potius efficiam haud multos veros poetas inter Plinii familiares fuisse; an forte omnes boni poetae, quibus P. utebatur amicis, boni quoque recitatores erant?

tus est, si secum modo aliquid in recitatore correxit, modo apposit, modo oculos, caput, manum inclinavit? nam noli, quaeso, illud »saltare" nimium urgere; si ullius verbi vis potest contrahi et extendi, potest verbi »saltandi"; exemplo sit Hortensius »Dionysia" appellatus (apud Gellium 1.5), et locus ex Tac. dial 26: »plerique (oratores) iactant cantari saltarique commentarios suos«. Denique hic locus minime sufficere videtur ad cantici lacerationem comprobendam; et nisi alia multo graviora testimonia accedent, non facere poterimus quin persuasissimum nobis habeamus romanum drama Graecorum dramati subsimile fuisse, atque istiusmodi discidium *marionnettis*, quas nostrates infantes in deliciis habent, aptissimum esse, ad tragicam vero *κῆλησιν*, ne *κάθαρσιν* dicam, augendam et semper ineptissimum fuisse et etiamnunc esse.

Antequam eorum quae hucusque disputavimus aliquam summam conficiamus, obiter erit videndum de Grysari²⁾ opinione, qui dividendi cantici morem ex antiqua satura in iustum drama transiisse suspicatur; cui coniecturae etiamsi quis accedere vellet, nihil tamen proficeret, nam prorsus iisdem quibus antea difficultatibus conflictaretur, alio translatis tantummodo; sed nemo, opinor, Grysario fidem habebit; nam quis tandem est qui in antiqua satura illum morem viguisse testetur? an forte Livius verbis: »impletas modis saturas descripto iam ad tibicinem cantu motuque congruenti peragebant", quae verba Grysario illam cogitationem supeditasse videntur? at quid tandem hisce inest unde efficias unius personae partes tam mirum in modum divisas fuisse? quid quod ipse Livius obloquitur, apud quem e vestigio

²⁾ »Ueber das canticum und den chor in der röm. tragoedie, p. 21.

subiungatur illa de Andronici raucitate fabula; an ideo quia antiquae saturae ars incultior et rudior erat, illinc opinemur hunc morem oriundum esse? at, siquid video, fieri non potest quin prisci et simplices homines ab istiusmodi divulsione vel magis abhorruerint quam posterioris aetatis homines; nam quantulumcunque de antiquae saturae natura nobis comperitum est, hoc certe constat, genus fuisse petulantissimum licentissimumque, sine certo arteque definito argumento, ita ut libero actorum arbitrio et dicacitate tota fere res contineretur; atqui quomodo haec quadrant in morem quo, si tamen exstitit, alius alium anxie sublevaret, quo quisque alterius sonus alicui alterius gestui responderet? quinimo fac iam aliquid ex satura in legitimum drama irrepsisse, nonne prorsus absurdum est id (canticum) potissimum ex satura desumptum esse, quod altis spiritibus, sublimibus affectibus edendis inserviebat? denique mera tantum coniectura est quod Gr. ait: »aber diese aus gesang und tanz gemischten scenischen darstellungen (»impletas modis saturas" apud L.) hatte das publicum liebgewonnen, und wollte Andronicus seinem *nach strengen kunstregeln geformten drama* eingang verschaffen, so musste er *das alte spiel* gleichsam in veredelter form in dasselbe aufnehmen; dies entstehen hat das Canticum gehabt", et mirifice ultimis verbis sibi obloquitur Gr.; nimirum verba »cantu motu", una posita, ei fraudi fuerunt, sicut et ii falluntur qui non satis attendunt quantum intersit inter disiectum illud dramaticum canticum atque *μέλπεσθαι*.

Ut interim paucis concludamus quae hucusque vidimus: qui divisi cantici apud Romanos rationem quaerat, frustra ad primarios in litterarum studio viros ille confugiat; quot enim capita consulat, totidem diversissimas sententias proferri ille audiat; immo nonnullos tantis vocum ambagibus uti

observet et tam parum sibi constare, ut facile consulenti appareat ipsos consultos secum et secreto animum despondere, atque hoc solum restare ut (sicut solus Friedländer disertis verbis expromit) Romanos prorsus aliter ac nos comparatos fuisse opinemur; atqui elucet, opinor, istam opinionem nonnisi necessitate coactis nobis subire oportere, atque valde dubito num vel ipse F. tam facile eam amplexus fuisset, nisi studiis suis paulo pronior esset factus ad discrimina inter nos Romanosque statuenda; nam quae et qualia tandem fundamenta sunt quibus eiusmodi coniectura nitatur? »Livius nobis auctor est»; ita, sed si liviana illa narratio portenti instar est (sicut omnes consentiunt), si neque Valerius Maximus nec quisquam alius suffragatur (sicut mox videbimus), si nonnulli loci, qui suffragari videntur, contortissima ratione explicantur, diligentius excussi contrarium testantur, si denique multi sunt qui apertissime obloquantur (sicut iam demonstraturus sum), si pantomimus et »tragoedia cantata», secus ac vulgo opinantur, aequae facile et multo simpliciore ratione ex *indiviso* cantico derivari possunt quam ex *diviso* illo? Sed iam singula videamus.

III. Diomedes. Donatus. Quid est canticum?

Ut exordium sumamus a Diomede (Keil. I, 491): »membra comoediarum sunt tria, diverbium, canticum, chorus . . . . diverbia sunt partes comoediarum in quibus diversorum personae versantur; personae autem diverbiorum aut duae aut tres aut raro quatuor esse debent, ultra augere numerum non licet; in canticis autem una tantum debet esse persona, aut, si duae fuerint, ita esse debent ut ex occulto una audiat nec conloquatur sed secum, si opus fuerit, verba faciat; in choris vero numerus personarum definitus non est, quippe

iunctim omnes loqui debent, quasi voce confusa et concentu in unam personam se formantes».

Ut illud »comoediarum» pro »dramatum» dictum mittamus, quicumque nulla praesumpta opinione in haec Diomedis verba inciderit, haud facile intelliget, opinor, quomodo unquam rixandi ansam dare potuerint, quin nunquam ignorasse sibi videbitur id quod nunc cum maxime sibi narrari audit; aut, si homo est valde accuratus, fortasse observabit deverbii ¹⁾ definitionem non ab omni parte rectam esse, et Diomedem supersedissee monere vel *solam* personam interdum in deverbiiis versari; sed levem hanc maculam non magni faciet, opinor, cum reputabit Diomedem imprimis agere de *numero ultra quem* excedere non oporteat, atque .id, quod praetermissum est, per se intellegi; quid quod nostratium loquendi usus in eadem re peccat, quippe qui graeca dramata in choros dialogosque dividere soleamus, nulla expressis verbis soliloquiorum mentione facta. Sed quid ceteroquin illis verbis inest quod non simplicissimam speciem prae se ferat, quid quod non illico quisque intelligat, quid unde quis vel minimo iure efficiat cum *diviso* cantico rem se habere? an forte non satis elucet quid inter deverbium,

¹⁾ Vides me accedere Ribbeckio (l.l. 633 in calce) formam *deverbia* strenue defendenti et statuenti: »die definition bei Diomedes . . . . beruht auf irrthümlicher auffassung. Richtiger ist die zur erklärang des wortes *fabulae* gegebene erklärang nach Reifferscheid's ergänzung: *in latinis enim fabulis plura sunt (deverbia quae fantur quam) cantica quae canuntur* (Diom. K. 490, Reiff. 10);» nisi quod pro »auf irrthümlicher auffassung» equidem potius legerem »auf einem lapsus, in definitore sane haud probando attamen non valde gravi.» Hanc voci *deverbii* vim ut attribuamus, ipse Donatus loco de quo iamiamque visuri sumus, auctor est. Cf. etiam Bergk Philolog. XXXI. 237 »der ausdrück *diverbium* wird natürlich auch ohne alles bedenken van monologen gebraucht, wie Trinumm. 4. 2. 155 ss.»

canticum, chorum intersit? paucis statuamus, modo caveamus ne doctius ¹⁾ disputemus neve ea, quae nulli dubitationi obnoxia sunt, fluctuari atque incerta videri incipiant; de verbia igitur sunt ea quae histrio pronuntiat, sive potius quae histrio, nullo musicorum adiumento, pronuntiando agit, nimirum cum congruenti motu; chorus..... sed quid chorus sit dicere piget; canticum autem quid tandem aliud est in illa dramatis membrorum recensione nisi id quod histrio, succinente aliquo tibicine, cantat, sive cantando agit, cum apto gestu nimirum? nonne si quis esset, qui ne fando quidem de cantici divisione audivisset, hanc Diomedis verborum paraphrasin unice in promptu esse ille declararet? nonne omnem divisi cantici cogitationem abs re et a Diomedis verbis quam alienissimam esse iudicaret? ita maxime, credo. Quid igitur causae est cur viri docti secus statuant, atque *nonnisi de diviso* cantico Diomedem agere existiment? in causa sunt verba illa: »*in canticis autem una tantum debet esse persona etc.*» ex quibus quamobrem viri docti colligant cum diviso cantico rem se habere, infra videbimus; nunc demonstrare velim illa verba meae loci explicationi haud adversari. Itaque iam supra audivimus Friedländerum ex ipso divisi cantici more efficientem romanae scenae rationem a nostra diversam fuisse; cui opinioni quamquam non plane accedere potuimus (rem enim exaggerare vir summus videbatur), hoc tamen veri inesse vidimus, quod antiquum drama veritati aliquanto minus studere solebat quam hoc nostrum; non quod veritati consulto vis fieret, sed hunc in modum ut τὸ pulchrum semper praevaleret; en

¹⁾ In quod crimen nescio an incurrat Wolffius (»de canticis» ²⁾), qui quo demonstret bellicum non idem esse ac bellum, classicum ac classem, hosticum ac hostem, canticum denique ac cantum, arcessit *morbos soticos* ex XII tabulis et *classes poenicas* ex columna rostrata.

iam una haud levis causa cur, cum in antiquo dramate duo pluresve graviter commoti actores prodirent, velut in canticis, *non plures simul* affectus suos cantu interpretarentur, sicut in vera rixa usu fit, sed *alius post alium*; verum alia insuper causa est, quae, etiamsi antiqui vel maxime veritati consulere voluissent, tamen instantissime postulasset ut *alius post alium* cantaret (de *histrionibus* loquor, qui *diversas* inter se partes sustineant, nam alia nimirum est chori ratio), dico hanc nostram »harmoniam» atque multisonum cantum Romanis nondum cognita fuisse, quae in nostra »opera», quae dicitur, efficiunt ut plurium cantantium voces destincte audiantur; apud Romanos vero, (cf. Friedl. S. G. 3. 297) qui nonnisi unisonum cantum pernovissent, non potuissent quin duo, inter se diversa cantantes, sibi inter se obstrepuissent; atque hanc quoque ob causam nullos iustos »duettos, terzettas, etc.» romanum drama continere poterat, sed eiusmodi tantum scenas, in quibus duo tres plures *alternatim* ¹⁾ cantarent. Nonne hanc, tam de scenae quam de cantu apud Romanos ratione, considerationem iamdudum in censum venisse oportebat? nonne haec omnium simplicissima ratio est qua Diomedis verba explicemus: »*in canticis una tantum debet esse persona* aut si duae fuerint, ita esse debent *ut* ex occulto

¹⁾ Nonne hac ratione scrupulus, quem Bergkio (Philologus XXXI 237) Diomedis verba iniecerant, iam exemptus videri possit? »Diomedes beschränkt das canticum eigentlich auf monodien..... Aber diese definition ist..... unhaltbar..... Allerdings sind monodien, der natur der sache nach, besonders beliebt aber nicht minder häufig finden sich wechselgesänge, wie z. b. gleich im eingange des Stichus, einer partie die unzweifelhaft gesungen und von der musik begleitet wurde.» Ita maxime, sed Diomedes non excludit »wechselgesänge» a nomine »cantici»; tantummodo dicit *alium post alium* cantare.

una audiat nec conloquatur, sed secum, si opus fuerit, verba faciat"? cum praesertim haec sequantur: »in choris vero numerus personarum definitus non est, *quippe iunctim omnes loqui debent*, quasi voce confusa et concentu *in unam personam* se formantes." Atque ex eiusmodi cantico pantomimum exire posse elucet, opinor; nam quid tandem aliud, dum histrio cantaret, reliquos, qui tunc cum maxime in scena essent, fecisse opinemur nisi gesticulatos esse i. e. saltavisse? quod autem Diomedes ait »aut si duae," ex quibus efficio haud saepe plus quam *unum tacitum* histrionem per cantica in scena versatum fuisse, et hoc facile intellectu videtur; si enim plures pro viribus gesticulantes (ut est canticum genus sublime, patheticum, mobile), propriasque quisque partes tacite sustinentes, accessissent, turpissimum hercle spectaculum praebuissent.

Iamvero videamus quid alii de Diomedis verbis statuunt; consentiunt igitur viri docti voce »canticum« divisum canticum significari; idque alii aliunde, at plerique tamen ex additis verbis »in canticis autem etc« efficiunt; num iure, equidem dubito; nam reputa, quaeso: »in canticis (i. e. divisis) u. t. d. e. p. a. s. d. f. *ita esse debent ut ex occulto una audiat nec conloquatur* etc«, et altera illa? nam si quid video, alter ille, divisi cantici actor, et ipse audit nec ipse conloquitur! sic iam duos habebimus actores, alium (ex ipso cantico) ad tibicinis modos puerique cantum gesticulantem, alterum libere saltantem, denique duos actores inter se tacitos certantes, donec tertius aliquis (puer, cantor) aliquando cesset! Ne multa, verba illa: »ita esse debent.... *ut una audiat nec conloquatur*« certissimum documentum sunt *alteram utique cantare*, i. e. cum nullo diviso cantico negotium nos habere.

Hisce praemissis iam vide quomodo haec eadem lucidissima verba in suam rem convertat Ribbeckius (l. l. p. 634).

qui postquam rectissime monuit aequum absurdum futurum fuisse, sive tres quatuorve taciti actores cum suo quisque cantore prodiissent, sive unus cantor plurium personarum partes subito alternantes cantasset,¹⁾ sic pergit: »also ist die bestimmung bei Diomedes, in den cantica, nämlich denen im engern sinne, dürfe nur eine person auftreten, oder wenn zwei, so dürfe *die andere person* nur aus dem hintergrunde zuhören und für sich hier und da ein wort sagen, in den angedeuteten grenzen gewiss richtig, und vielleicht zunächst der praxis der tragoedie entnommen«; attendisne voculam, qua secus reddita, Ribbeckius Diomedis verba suo proposito adaptet? Diom. scripserat »ut *una* audiat nec conloquatur«, i. e. nimirum, ubi de *duabus* personis agitur, »ut altera loquatur«; Ribbeckius vertit: »wenn zwei, so dürfe *die andere* person u. s. w.«, i. e. ea quae tacite gesticulanti histrioni iam accedat.

Sed nimirum nulla²⁾ idonea causa est, cur Diomedem, qui forsitan Suetonium hic ad verbum descripserit, tam miram »canticum« vim tribuisse credamus; vel potius validissima causa in promptu est, quae istud nos opinari vetet; quid? D. ait »membra.... sunt tria, diverbium, canticum, chorus«, et cum ad canticum enarrandum perventum est iam de solo *diviso* cantico loquitur? attamen unusquisque (Ribbeckium modo audiebamus,) persuasum habet etiam indivisa cantica exstitisse; atqui haec

¹⁾ Quamquam non video cur absurdius sit plurium personarum partes in istum modum dividi quam unius personae.

²⁾ Animo infingenda videntur aurea Bergkii (ll. 239 in calce) verba: »nicht minder irrige vorstellungen herrschen hinsichtlich des vortrages der cantica, als wenn ein besonderer sänger dieselben gesungen, und der schauspieler sie nur mit stummen geberden begleitet habe".

utrius nominis hospitio, utrum deverbii an chori, Diomedes excepit? neutrubi, opinor, illis locus erat, neque apud deverbia quae pronuntiabantur, nec magis apud chorum, cui nihil cum cantico, actoris munere, commune erat; num igitur opinandum erit miseranda illa indivisa cantica prorsus neglecta esse et hucusque sub Iove pernoctasse? quantocius, censeo, veram vim »cantici« apud Diomedem restituamus, et *canticum non modo interdum indivisum sed plane individuum fuisse statuamus*.

Nam vulgatae de cantico opinioni non solus Diomedes adversatur, sed ipsa quoque vox »canticum« haud favet, quae modo artiore modo latiore¹⁾ vim habet, numquam manifesto id indicat, quod tamen prae ceteris indicasse putatur; ita ut cogitatio ultro nobis subeat cur tandem factum sit, ut genus (divisum illud canticum) quod Romani sibi privum paravissent, cui nihil certe Graeci simile habebant, nullum proprium sibi et sollemne nomen nactum sit, et (quamvis in universum et mihi argumenta ex silentio petita haud firma videantur), nonne tamen hac in re mirificum fere est, quod nemo locuples scriptor, qualis Horatius est vel Cicero, diviso cantico certe Graecis Romanos potiores esse gloriatur?

¹⁾ Ribbeck II. »der begriff des canticum als einer gesangpartie ist aber, wie es scheint, auch von den alten theoretikern bald in engerem, bald in weiterem sinne gefasst worden. Während die bezeichnungen in den pfälzer handschriften des Plautus alles unter diese gattung zu ziehen scheinen, was nicht ohne jedes musicalische element einfach gesprochen wurde, (cf. Bergk Philol. XXXI 229 ss.), verstand z. b. Livius an der bekannten stelle. . . . nur monodien, welche von dem schauspieler in mimischer action dargestellt, von einem ihm beigegebenen sänger aber zur begleitung der flöte vorgetragen wurden.« »Zum beispiel« ait R., tamquam sexcenta testimonia suppeterent, atque nos delegat ad ipsum illum controversissimum Livii locum; mallem R. aliquot ex bonis scriptoribus locos suppeditasset, unde *canticum* idem esse ac *divulsum canticum* mihi appareret.

Quod supra dixi dolendum esse quod Diomedes deverbium quid esset non paulo accuratius definierit, id uno alteroque exemplo iam demonstrare velim. Itaque Hermann et Wolff, si tamen illorum argumentationem assecutus sum, sic fere ratiocinantur: »Diomedes per deverbium id intelligit quo *plures* in scena colloquuntur; paulo post idem ille ait in cantico *unam* tantum personam esse debere; quid ergo? canticum est soliloquium¹⁾»; adversus hanc autem conclusionem, quamquam haud firmis fundamentis nititur, nihil tamen allegarem, nam et mihi propter eas causas quas indicavi pro certo stat canticum soliloquium esse, nisi Hermannus (dubitantius sane) et Wolffius (confidentius) addidissent omne soliloquium canticum esse, divisum nimirum; et revera, aut sic iis opinandum erat, aut statuere eos oportebat Diomedem de iis canticis, quae non erant soliloquia, agere supersedissee; tertium non dabatur. Atqui quam prorsus absurda res ista ratione nobis commendatur! quid? sicubi una aliqua persona, quamvis tranquilla et quieta, nullamque aestuandi causam habens, in scena versabatur, iam statim canticum adhibebatur, immo divisum canticum?

¹⁾ Wolff I. l. 3 de Diom. agens: »nunc sufficiat inde didicisse canticum hoc significatu nil esse nisi soliloquium, et opponi diverbio quo *plures* in scena colloquuntur. Id quod pluribus subtiliter, ut facit, demonstravit H.«

Hermann I. l. 13 quaestionem esse ait »semperne cantica ab aliis cantata fuerint, quam a quibus gesta exprimerentur, an interdum etiam histriones ipsi simul et saltaverint et cantaverint fabulam«, et postremo nihil se reperisse affirmat unde certo posset intellegi, histrionem cantica interdum etiam cecinisse.

Wolff I. l. 17 Hermannum citans, ait: »nec falso sic statuitur quos enim locos huc referendos putaveris, iis accuratius inspectis alium inesse sensum facile intelleges.«

Attamen ceteros omnes facile vincere videtur Reinhold,¹⁾ cui dubito an eadem illa Diomedis negligentia ansam dederit coniiciendi deverbia non magis quam cantica musicis caruisse; tertium comoediae membrum fuisse *verba* quae sine cantu aut tibiis *dicerentur, verum grammaticos de his non agere*.

Sed iam transeamus ad Donatum; et statim moneo saepenumero illum in argumentis ad singulas Terentii fabulas deverbiorum canticorumque mentionem iniicere, verum numquam testari canticum non ab ipso actore cantari esse solitum; sic ad Andriam: »deverbiis atque canticis (cod. authenticis) lepide distincta est», ad Eun: »deverbia multa saepe (?) pronuntiata, et cantica saepe mutatis modis exhibita sunt», v. etiam ad Adel., ad Hec., ad Phorm.. Unus tantum locus est, qui raptim inspectus vulgatae opinioni quodammodo favere videri possit, accuratius ponderatus haud dubie adversatur, locum aio qui legitur sub finem Libelli de trag. et com.: »deverbia histriones pronuntiabant. Cantica vero temperabantur modis non a poeta, sed a perito artis musicae factis. Neque enim omnia iisdem modis in uno cantico agebantur, sed saepe mutatis et q. s.» Haec si quis ita legat, ut aliquam vim addat voci *histriones*, in falsam opinionem ille iam incidere possit cantica *non* ab histrionibus esse edita; nec tamen sententiarum nexus in *histriones* vocem intendere sinit; in sequentibus enim nullius hominis, diversi ab histrione, fit mentio, qui apte histrionibus opponatur; ne multa, nam res per se haud obscura est, ut opinor, *pronuntiabant* et *temperabantur* inter se opposita sunt; quibus verbis scriptor nos docet deverbia dici, recitari esse solita, sine musicis, cantica

¹⁾ Libellus citatur apud Grysar 9 »über die anwendung der musik in den komoedien der alten." Pasewalk 1839.

vero cantari, idque modis (»naar een bepaalde melodie»); atque sic intellecta haec verba non modo non suffragantur vulgatae opinioni sed e regione adversantur; iam enim apparet, licet prior pars »activam» formam habeat (d. histriones pronuntiabant), altera »passivam» (cantica temperabantur), *histriones κατ' ἑννοίαν* ad utramque pertinere.

IV. Cicero. Horatius.

Apud Hor. A. P. 154 haec leguntur: »si plausoris eges aulaea manentis et usque sessuri donec *cantor* vos plaudite dicat et q. s.", ad quem locum si interpretes consulas in diversissimas sententias eos discedere videas; valde tamen dubito num ille cantor dignus sit qui nobis negotia facessat, nedum qui cantici divulsionis idoneum testimonium praebeat (sicut quondam Wolff l. l. 18 affirmavit); sed iuvat nonnullas explicationes in memoriam revocare. Bentleijus ad Terent. And. in fine annotat: »cum actores omnes ex scena exirent, cantoris erat, depositis ex ore tibiis, *plaudite* insonare"; quae explicatio et cum consuetudine pugnat, qua actor, qui postremus in scena versabatur, illud *plaudite* clamare solebat et nimis temere affirmat tibicinem cantorem posse vocari. Paulo aliter Schütz ad l., qui, postquam Bentleijum secutus cantorem tibicinem esse statuit, tamen manifestam illam consuetudinem impugnare non audent, ideoque subiungit: »aber die Worte wurden sicher von einem Tusch des Musikers so übertönt, dass das zeichen zum beifallgeben mit gutem rechte auf ihn übertragen werden könnte"; atqui prorsus eodem iure nos illum qui, succinente aliquo clavicymbalista, cantat, clavicymbalistam vocaremus. Rursus aliter, ni fallor, Kiessling ad l., qui doctius quam clarius disputat et monere supersedet quis tandem ille cantor sit.

Postremo ne Orellius ¹⁾, Dillenburgerus, Krügerus quidem expressis verbis id dicunt quod dicendum erat: »illud *plaudite* non pronuntiabatur sed cantabatur;» ne multa, Bergkiius l.l. rectissime monet cantica multo frequentioris usus fuisse quam vulgo nunc opinentur, atque e. g. septenarios illos trochaicos, quibus comoediae finis fieri solebat, canticis adnumerandos esse; nil mirum igitur si tragoedia quoque aliquo cantico concludi solebat, sique histrio, qui nunc cum maxime cantat, *cantor* appellatur.

Eadem fere ratio est loci qui legitur apud Cic. pro Sestio 118: »in eo homine, cui tum petenti iam aedilitatem ne *histriones* quidem coram sedenti pepercerunt. Nam cum ageretur togata, Simulans, ut opinor, *caterva tota clarissima concentione* in ore impuri hominis imminens contionata est....., et is qui antea cantorum convicio contiones celebrare suas solebat, *cantorum* ipsorum vocibus eiiciebatur»; ad quem locum Halmius annotat: »*caterva i. e. chorus*»; sed rationes in promptu sunt, cur nullo modo id verum esse possit; nam ut alia iam mittamus (quod Cic. dicit *histriones*, quodque cum *togata* rem habemus), nullus prorsus lepos Ciceronis verbis inesset, nihil memoratu dignum, si

¹⁾ Orellius, postquam statuit cantorem pro histrione dictum esse, delegat at Prudent. in Symm. 2 646, qui locus manifesto ad *tragoediam cantatam* pertinet, ideoque abs re est; Dillenburgerus ait: »cantor est histrio, nam ad cantum tibiaram pronuntiabat», perinde quasi nullo tibicine succinente, histrio non recte vocaretur cantor; deinde laudat Suet. Cal. 54, qui locus huc non magis facit quam prudentianus ille. In Krügeri verbis, quamvis propria sint vero, idem illud offendit: »cantor est histrio, denn sein vortrag war gesangartig unter begleitung der flöte»; immo dicendum erat: »histrio, dum cantat, cantor appellari potest, si non cantat, minime potest».

Halmii annotatio recta esset; quidenim attinebat dicere chorum clarissima concentione ea contionatum esse, quae chori essent? nil nisi suum officium praestitisset, opinor; immovero aut locus quam maxime friget, aut statuere oportet totam catervam ceteros *histriones* esse, qui id quod uni alicui cantandum est, sua sponte unisono concinant, quo suus in coram sedentem Clodium animus qualis sit demonstrent.

Sed nimirum satis et abunde est testimoniorum quae ipsos histriones cantasse atque miram illam divulsionem nequaquam exstitisse evincant; sic Cic. de or. 1. 254: »Solet idem Roscius dicere se, quo plus sibi aetatis accederet, eo tardiores tibicinis modos et cantus remissiores esse facturum»; Ribbeckius (l. l. 24) tamen: »so brauchen die *cantus* so wenig von ihm selbst vorgetragen zu sein, wie er *tibicinis modos* gespielt hat. Das langsamere tempo der bewegungen, welches ihm bedürfniss wurde, bedingte natürlich auch eine entsprechende retardirung der musik»; quis hoc credat, cum praesertim apud Ciceronem haec praecedant: »quamquam, quoniam multa ad oratoris similitudinem ab uno artifice sumimus, solet idem Roscius etc»? an forte *mutum* potissimum et tacite gesticulantem Roscium a Cicerone cum oratore comparatum esse verisimile est?

Disertius etiam Cic. de leg. 1. 11: »quemadmodum Roscius..... in senectute numeros *in cantu* (remissius) *cecinerat* ipsasque tardiores fecerat tibiases; ut iterum R^m audiamus: »Zur rechtfertigung des ungenauen (?) ausdrucks muss man sich vergegenwärtigen, das für das publicum doch Roscius, als darsteller seiner rolle, zugleich als der urheber des entsprechenden gesanges galt; nonne qui sic disputat, necesse est ut miram illam divulsionem depereat inque deliciis habeat? nam quid aliud est per fas et nefas praesumptam

opinionem defendere, nisi hoc est? quin ipse sententiarum nexus R^o apertissime adversatur; Cicero dixerat se semper propensum fuisse ad studia historica, atque praesertim ad sui consulatus historiam conscribendam, verum id exordiri se hucusque distulisse, *aetatis vacationi confidentem*; tum Atticus: »atqui vereor ne istam causam nemo noscat, tibiue semper dicendum sit, et eo magis, quod te ipse mutasti et aliud dicendi instituisti genus, ut, quemadmodum Roscius... sic tu a contentionibus.... cotidie relaxes aliquid, ut iam oratio tua non multum a philosophorum lenitate absit«; quid hisce tandem inest cur Atticum tam mirum in modum aliud cogitasse aliud dixisse suspicemur?

Ut iam videamus quomodo R. pergat: »wohl zu beachten ist, dass Cicero, wo er die darstellung von cantica durch grosse schauspieler wie Roscius und Aesopus schildert, *agere, actio, gestus, motus* braucht: de orat. 3. 102: »in quo tanta commoveri actio non posset, si esset consumpta superiore motu et exhausta.... nunquam agit hunc versum Roscius eo gestu quo potest.« Atqui haud iniuria R. monet *agere actio*, similia bene animadvertenda esse, nam ipse iucundissimum in illis vocibus negligentiae exemplum praebet; quid? si quem causam, gratias, versum *agere* legimus, eum non nisi gestibus uti opinemur? ista ratione iam consentaneum esset suspicari Romanorum drama nonnisi divisorum canticorum seriem fuisse, nempe dicunt *fabulam agere*; ne multa, parum observat R. *agere* et *actionem* modo latiore, modo artiore vim habere, et *motum* non minus ad vocem et animum quam ad corpus pertinere; ut unum dem locum, qui rem transigere videtur, de orat. 3. 215—224: »*omnis enim motus animi suum quemdam a natura habet voltum et sonum et gestum*«, deinde iam copiosius de sonis agit C. et

sic pergit (217): »hi sunt *actori*¹⁾, ut pictori, expositi ad variandum colores; aliud enim *vocis genus* iracundia sibi sumat...., aliud *miseratio* ac *maeror*.... *flebili voce*...., aliud *metus*...., aliud *vis*...., aliud *molestia*, sine commiseratione grave quoddam et uno *pressu ac sono* obductum:.... *omnis autem hos motus subsequi debet gestus*«, et paulo inferius (221): »*animi est omnis actio*.... (222) *est enim actio quasi sermo corporis*.... *qua re in hac nostra actione secundum vocem voltus valet*«; cf. etiam pro Sest. 120 et 123: »*histrio casum meum totiens conlacrimavit, cum ita dolenter ageret causam meam, ut vox eius illa praeclara lacrimis impediretur*.«²⁾

Neque tamen haec ita dicta volo, quasi putem gesticulationem in romano dramate atque imprimis in cantico rem levis momenti fuisse; nam quis est qui id credat? sed aliud, opinor, est statuere Romanis vividiorum in histrionibus corporis motum placuisse, aliud est inde colligere Romanos eo insani gestuum amoris progressos esse, ut, in dramatico praesertim cantico, prae gestu cantum nihili facientes, alium gesticulari, alium cantare maluerint.

Ut eorum quae disputavimus summam repetamus: multae atque gravissimae causae sunt cur Livio, nobis narranti canticum inde ab Andronici temporibus inter histrionem

¹⁾ Ribbeck l.l.: »wo von nuancen der stimme im vortrag die rede ist, wird kein schauspieler genannt: de orat. 3.217.« Sane non Roscius Aesopusve laudatur, attamen Cic. expresse testatur: »hi sunt *actori*.... expositi ad variandum colores».

²⁾ Vix seria videntur quae Ribbeckius annotat: »sehr vorsichtig (?) wird auch pro Sestio 56.120, 58.123 mehrfach *agere* gebraucht, freilich auch *dicebat, dixit, vox*; so dass es scheint, das canticum wurde durch gesprochene verse, septenare, unterbrochen».

cantoremque divisum fuisse, fidem denegemus; nam verba illa »inde ad manum cantari histrionibus coeptum, diverbiaque tantum ipsorum voci relictas, quibus tota res continetur, et cum sana ratione pugnant, et minus apte in ea quadrant quae statim apud Livium sequuntur, neque a Valerio Maximo lecta esse videntur, neque ullo idoneo testimonio stabiliuntur, neque omnino opus sunt ad pantomimi »tragediaeque cantatae,» quae dicitur, originem ex dramate repetendam; itaque si libera optio mihi data esset utrum illa tam controversa verba expungerem an retinerem, non haesitans ea delere mallet; nam utut illa verba excutiuntur, nullo tamen modo sententia ex iis evadit, quae ab omni parte placeat.

Neque hercle mihi ab omni parte placet suspicio, quae mihi orta est, quamque iam expromere iuvat; nam quaerenti quid tandem aliud illa controversa verba sibi vellent, nisi canticum inde ab Andronici aetate divisum fuisse testarentur, et reputanti illa verba male cum sequentibus cohaerere, suspicio est nata Livium, cum illa scriberet, ab argumento suo paululum deflexisse, atque in parenthesis tragoediae cantatae mentionem iniecis; sane vel sic non vera esse quae Livius dicat, (nihil enim tragoediae cantatae cum Andronici raucitate commune fuisse), sed quodammodo tamen ferri posse. Sed liceat mihi paucis hanc opinionem comprobare.

Si recte disputavimus canticum non fuisse divisum, iam elucet, opinor, ne in tragoedia cantata quidem, quae ex dramatico cantico profluxerit, miram illam divisionem adhibitam esse, sive ut aliis verbis idem dicam, elucet *hypocritam*, ⁽¹⁾

⁽¹⁾ Suet. Nero 24: »atque etiam in tragico quodam actu cum elapsum baculum cito resumpsisset, pavidus et metuens. . . . non aliter confirmatus est, quam adiuvante *hypocrita*, non animadversum

cuius interdum fit mentio, non easdem partes quas cantor, sed diversas egisse, quamvis modicae et prae cantoris (cantantis histrionis) munere exiguae illae fuerint; huic autem hypocritae, cum cantor cantabat, tacite nimirum erat gesticulandum, i. e. *tacite suae partes agendaerant*; atqui, obsecro, si nullum aliud officium ille hypocrita praestabat, quid tandem Romani illum non prorsus aboleverunt? nonne facile tali auxilio carere debebant? nonne denique absurdum est credere illum hypocritam proprias ⁽¹⁾ quidem partes egisse, sed ita egisse ut, nonnisi tragoedo cantante, cum cuique nimirum tacendum esset, in scena versaretur?

Sed accedunt alia; apud Dionem Cass nonnulla de Nerone tragoedo narrantur, quae nullo modo explicari possunt, nisi aliquam certe, quamvis modicam, actionem (*»handeling«*) in trag. cant. superfuisse admittis; sic 63. 9: »καὶ τὸ προσωπεῖον ὑποδύνων ἀπέβαλλε τὸ τῆς ἡγεμονίας ἀξίωμα, ἐδείτο ὡς δραπέτης, ἐφοδηγείτο ὡς τυφλός, . . . καὶ πάντα ὅσα οἱ τυχόντες ὑποκρίνονται, κακῆϊνος καὶ ἔλεγε καὶ ἐπραττε καὶ ἔπασχε, πλήν καθ' ὅσον χρυσαῖς ἀλέσειν ἐδεσμεύετο«, et lucidius etiam ibid. 22: »ἤκουσα τραγωδούντος· εἶδον αὐτὸν δεδεμένον, εἶδον συρόμενον, κίοντα id«. Observa etiam illud *actu*, ubi de trag. cant. agitur; iam luce clarius tibi apparebit, si nondum apparuit, Ribbeckium falsissimam vim *agendi* verbo tribuere.

⁽¹⁾ Friedländer l.l.: »die tragoeden. . . . ihre production beschränkte sich aber im wesentlichen auf gesang; zwar begleiteten sie sich natürlich auch mit gesticulation, doch diese konnte für sie nur ein untergeordnetes darstellungsmittel bleiben und in der angemessenen ⁽²⁾ vollständigkeit nur durch einen zweiten schauspieler ausgeführt werden.« Rogare lubet eos qui canticum inter actorem cantoremque divisum fuisse perhibeant, quomodo suam opinionem atque Dionis verba inter se concilient; nam uter tandem ἐφοδηγείτο ὡς τυφλός, utrum Nero an eius tacita umbra? an forte uterque? quis credat Romanos tam stupidos fuisse?

δὲ, τίκοντα δὲ, πάνθ' ὅσα μυθολογῆται καὶ λέγοντα καὶ ἀκούοντα καὶ πάσχοντα καὶ δρώντα; haec omnia profecto eo spectant, ut hypocritae, qui iuxta cantorem prodirent, non solum aures cantanti praebuerint, sed revera spectaculi participes fuerint; deinde etiam vocem *hypocritam* observa et reputa num verisimile sit latinum scriptorem (nam Graecorum alia ratio est), eum hypocritam appellasse, qui tacitas tantummodo partes ageret; adde huc quod novum hoc genus in evanescentis paulatim iustae tragoediae locum et nomen ⁽¹⁾ venire coeperat: nonne haec omnia, non dico evincunt, sed certe valde verisimile reddunt, quamvis magnae ipsius cantoris partes fuerint et vix cum reliquorum partibus comparandae, tamen tragoediam cantatam haud omnibus deverbis caruisse?

Atqui nunc sis ad Livium redeamus: »inde ad manum cantari histrionibus coeptum, diverbiaque tantum ipsorum voci relictas, et vide an haec forte fuerit Livii mens, ut paululum a suo proposito declinans suamque orationem interrumpens diceret: »inde nonnulli affirmant hanc tragoediam cantatam oriundam esse (dicitur..... inde..... coeptum), in qua dum histriones, qui in scena sunt, tacite gesticulantur (ad manum..... histrionibus), cantatur ab aliquo, qui cantandi arte solito magis excellit (cantari), ipsis autem histrionibus, praeter gesticulationem, diverbia tantum pronuntianda relictas sunt«.

Sane vel sic non omnia placent, quoniam illud *inde* aequè audacter manet dictum atque antea erat, quoniamque puer ille, qui, cantandi munere in se recepto, rauco Andronico

⁽¹⁾ Suet. Nero 21: »tragoedias quoque cantavit personatus; accuratius Tacit. ann. 15. 65: »non referre dedecori si citharoedus demoveretur et tragoedus succederet, quia ut Nero cithara, ita Piso tragico ornatu canebat; v. ibid. 16.21.

quondam opitulatus erat, ⁽¹⁾ speciosiore quam veriore comparisonem habet cum histrione, qui in trag. cant. cantabat; hic enim erat histrio si quis alius, livianus puer vero non fuerat histrio, sed parti sui meliori gesticulanti accinuerat; sed speciosa certe illorum similitudo est atque eiusmodi ut Livio, raptim percurrenti historiam scenicam, fraudi esse potuerit. Sed, sicut iam dixi, facile concedo hanc suspicionem quam levissimam esse; tamen ideo praesertim illam non reticendam putabam, quoniam verba illa »ad manum.... relictas« quippe quibus omnia fere insint, quae tragoediam cantatam continuisse verisimile est, graviter me commoverant; forsitan haec observatio peritiori cuiusdam ansam det coniiciendi aliquid, quod et magis probabile sit et Livio dignius.

⁽¹⁾ Equidem nimirum haud pro certis pono ea, quae Livius de Andronico narrat; sed Livii est alia ratio, qui, quin suae relationi fidem habuerit, non est quod dubitemus. Ceterum temere nimis Bergk l.l. 238 »am wenigsten wird man ein ganzes deverbium mehrmals wiederholt haben, sondern nur in leidenschaftlich bewegten lyrischen partien pflegte das publicum die wiederholung eines oder des andern verses der besondere wirkung ausübte, zu fordern, wie aus Livius 7.2. hervorgeht«. Vellem hercle hoc verum esset, atque L. nihil aliud dixisset nisi verum quempiam ab illo puero cantatum esse; cf. quos locos B. laudat, Cic. pro Sestio 56, ad Attic. 2.19.

De Cantoris et Hypocritae in Pantomimo Identitate.

»Et quomodo hoc est consequens illi
sic illud huic.«

Apud Lucianum de salt. 83 haec leguntur: »ἐνὸς δὲ τῶν
ὑπαυλούντων τὸν αὐλὸν ἀρπάσας τοῦ Ὀδυσσεὺς πλησίον ἐστῶτος
καὶ ἐπὶ τῇ νίκῃ μέγα φρονούντος διεῖλε τὴν κεφαλὴν κτέ«.

Plerique ante nomen Ὀδυσσεὺς inserendum affirmant ὥς,
nimirum quia alterius actoris in pantomimo nusquam fiat mentio;
et rem ita explicant, ut actor, qui Aiace ageret, tanto furore
abreptus sit, ut unum ex succinentibus symphoniacis pro
Ulixem habuerit; iniuria, credo; hoc efficio ex ipso capite
quod sequitur, ubi scriptor narrat Aiace illum, postquam
ad bonam frugem se recepisset, facti sui poenituisse et, ro-
gatum ut denuo easdem partes ageret, id deprecatum esse
»παραστησάμενος τὸν ὑποκριτὴν ἔφη πρὸς τὸ θέατρον: ἱκανὸν ἐστὶν
ἅπαξ μανῆναι«.

Haec si quis leget, nullus, opinor, dubitabit quid sibi velint:
nempe pudibundus actor et aliquanto melius sui peccati con-
sciens quam ipsi erant spectatores, male mulcatum illum Ulixem
velut vivum insaniae suae documentum produxit, quo et se
excusaret et spectatores, crassos homines magnam partem,
meliora doceret; sed quid multa? nemo enim nescit ⁽¹⁾ quid

⁽¹⁾ Infelicissimum commentatorem egit Dindorffius (Luc. ed. Didot), cum »παραστησάμενος τὸν ὑποκριτὴν" redderet per »ac-
torem alium commendans«.

sit παρίστασθαι μάρτυρά τινα; attamen in cumulum delega-
tum sit ad Lucian. Nigrin. 6, quo aptiorem et magis ἐκ
παραλλήλου locum qui cum nostro conferatur vix unum inve-
nies, tam enim omnia sibi respondent: »μάρτυρα γὰρ σε
παραστήσασθαι πρὸς τοὺς πολλοὺς ἐθέλω ὅτι οὐκ ἀλόγως μαίνομαι«.

Neque vero hi soli sunt loci, ubi de illo hypocrita fiat
mentio; etiam cap. 68 iuxta instrumenta, chorum et quae
praeterea pantomimi iucunditatem augerent, ὑποκριτοῦ εὐφωνία
memoratur: »καὶ ἔνεστι ποικίλην καὶ παμμιγὴ τὴν παρασκευὴν
αὐτοῦ ἰδεῖν, αὐλὸν, σύριγγα, ποδῶν κτύπον, κυμβάλου ψόφον,
ὑποκριτοῦ εὐφωνίαν, ἀδόντων ὁμοφωνίαν«; unde luce clarius apparet
praeter pantomimum, cuius tamen et ipsius ars verbo
ὑποκρίνεσθαι significabatur (cf. c. 83), etiam alterum hypocri-
tam prodiisse.

Si quis nunc roget quid alterius huius actoris munus fuisse
videatur, delegatum illum velim ad c. 30: »πάλαι μὲν γὰρ
οἱ αὐτοὶ καὶ ἦδον καὶ ὠρχοῦντο· εἴτ' ἐπειδὴ κινουμένων τὸ ἄσθμα
τὴν ᾠδὴν ἐπετάραττεν, ἄμεινον ἔδοξεν ἄλλους αὐτοῖς ὑπαδεῖν«,
quae verba nequaquam ad Pyladis et Bathylli innovationes
spectant sed ad multo antiquiorem aetatem referenda sunt;
veri enim est dissimillimum Lucianum, secundi post Chr.
saeculi hominem, voce πάλαι augusteam aetatem denotasse;
neque hercle fecit; lege modo cap. 34 ⁽¹⁾ et observa τὸ
πάλαι tempus ibi opponi augusteae aetati. Quae cum ita
sint, cumque igitur verba »ἄλλους αὐτοῖς ὑπαδεῖν« neque ad
chorum neque ad symphoniacos referri possint (nam utrum-

⁽¹⁾ »τό γε ἐν τῷ παρόντι κεφάλαιον τοῦ λόγου τοῦτό ἐστι, τὴν
νῦν ὀργῆσιν καθιστώσαν ἐπαινέσαι καὶ δεῖξαι ὅσα... ἔχει, οὐ
πάλαι ἀρξαμένη ἐς τοσοῦτον κάλλος ἐπιδιδόναί ἀλλὰ κατὰ τὸν
Σεβαστὸν μαλιστα«.

que hoc a Pylade demum institutum est), iam nemo alius restat ad quem illa verba pertinere putemus, nisi ipse ille hypocrita cuius *ἐνφανίαν* cap. 83 praedicari audivimus.

»At«, dicat quispiam liviani ¹⁾ notissimi loci memor, »ista eo fere redeunt, ut *cantorem*, quem, antequam Pylades chorum introduxerat, saltantem pantomimum voce sua sustinuisse inter omnes constat, et *hypocritam*, tuum inventum, unam atque eandem personam fuisse defendas; verum hypocritam istum, si tamen exstitit, non easdem sed prorsus diversas a pantomimi partes egisse patet ex loco quem modo citabas, c. 83; vide igitur num eiusmodi hypocrita recte dici possit *ὑπᾶσαι τῷ παντομίμῳ*«.

Ad hosce scrupulos quantum possim eximendos antequam accingar, declarare lubet aliquanto maiorem fidem me habere Luciano, viro sani et sobrii iudicii, praesertim de rebus suae aetatis disputanti, quam alicui *ὀψιγόνῳ*, qui limpidos magnaeque auctoritatis fontes excerpti munere parum contentus, et pristinum ordinem perturbasse et de suo pannos agglutinasse deprehendatur; non hercle quasi Diomedem, Libanium, Hieronymum, et si qui alii sunt, qui occasione data de pantomimo mentionem iniiciunt, prorsus negligendos putem; minime; hoc tantum dico, in eiusmodi scriptoribus summam cautelam adhibendam esse, et subsidiariam tantummodo auctoritatem iis tribuendam esse; denique ad nostrum propositum (nam in augusteae aetatis pantomimum eiusque originem nunc inquirimus) aliquanto plus facere Lucianum quam quemvis sero natum excerptorem, qui, si quid de pan-

¹⁾ Livius 7.2: »puerum ad canendum . . . . cum statuisset, canticum egisse aliquanto magis vigente motu, quia nihil vocis usus impediēbat.»

tomimi cunabulis annotavit, metus est ne mera coniectura id assecutus sit ex decrepita pantomimi senectute, cui ipse erat aequalis; vix enim monere opus videtur, non posse quin pantomimus, genus per tot saecula cultum, multis mutationibus obnoxius fuerit; sed haec hactenus; nunc iam videamus de identitate, ut aiunt, cantoris et hypocritae, quam supra statui.

Atque ante omnia hic tenendum est Luciani certe opinionem haud eo ferre ut pantomimus ex Livii Andronici invento oriundus sit; non quod expressis verbis id dicat, attamen spero fore ut mecum id efficias ex perlectis capitis 34 verbis: »τὸ δὲ ἄνθος αὐτῆς . . . . τοῦτο νῦν ὁ ἡμέτερος λόγος διεξέρχεται, παρὲς τὸ θερμαστρίζειν καὶ γέρανον ὀρχεῖσθαι καὶ τὰ ἄλλα, ὡς μηδὲν τῇ νῦν ταύτῃ ἔτι προσήκοντα κτέ«; quibus verbis L. nobis auctor est pantomimum inde ab augusteo demum tempore efflorescere coepisse ex rudiore quodam saltationis genere, quod apte cum *γεράνῳ* et *θερμαστρίδι* posset comparari; his autem accedit quod neque in c. 30 (*πάλαι μὲν γάρ* et q. s.) nec usquam alibi aut vola aut vestigium est, unde efficias Lucianum pantomimum ex dramatico cantico natum putasse; non quasi ego id mirer, qui eiusmodi cantica, i. e. inter cantorem et actorem divisa, *numquam* in romano dramate moris fuisse persuasum habeam, verum permirum omnibus illis necesse est videatur, qui et ipsi pantomimi originem ex dramate repetant et antiquos scriptores iam idem fecisse autumant; nonne denique tale silentium clamosum dici iure potest, cum reputemus totam illam de saltatione disputationem id agere ut pantomimum cum dramate conferat atque ut hoc illo longe superari demonstret? Hisce perpensis iam non vereor ne quis nimiam vim tribuat speciosae sane similitudini, quam verba *πάλαι μὲν γάρ κτέ* cum liviano loco exhibent; etenim quid aliud haec verba

sibi volunt, quam ut declarent pantomimum oriundum esse ex bene perspecta difficultate saltationi simul et cantui satisfaciendi? prorsus autem eadem difficultate Andronicum, senem praesertim, conflictatum esse, narranti Livio facile credimus; quid igitur mirum, si duo scriptores iisdem fere verbis usi sunt ad eandem rem indicandam? numve propter hunc tam levem et necessarium paene verborum consensum Lucianus censendus est pantomimi originem ex diviso illo dramatico cantico derivasse?

Sed videamus iam de scrupulis illis, quos haud deesse bene sum conscius; et primum quidem de hoc, cur factum sit, ut nemo praeter Lucian. de nostro hypocrita mentionem faciat; quamquam dubito num hic verus sit scrupulus; quid enim magis consentaneum est quam hypocritam illum, qui mere vocales partes sustineret, cantorem potius quam hypocritam appellatum esse? huc accedit quod ipsa pantomimi ars, postquam argumenta ex tragoedia petita tractare coeperat, verbo *ὑποκρίνεσθαι* designabatur interdum (cf. cap. 83 *ὑποκρίνασθαι μανίαν*), ita ut facile confusio potuisset nasci, si cantor quoque hypocritae nomine denotatus esset; quapropter potius est visum hunc *cantorem* appellari. ⁽¹⁾

⁽¹⁾ Ceterum hic non possum tacite praeterire antiquos non solere voces, quales sunt actor, hypocrita, cantor, similia, ad vivum resecare; sic Suet. Nero 24: »in tragico quodam actu«, quamquam pro certo fere constat Neronem numquam in iusto dramate prodiisse, sed in tragoedia cantata tantummodo; sic apud Hor. A. P. 154 »donec cantor vos plaudite dicat«, *cantor* aperte dictum est pro *actor*; sic Cic. pro Sestio 118, lusus verborum gratia histriones, qui in togata quadam prodibant, *cantores* dicuntur; sic Dio Cass. 62.26 ait: »τραγῳδίαν ὑποκρινάμενος« de Thrasea Paeto. Sed de hisce fusius alibi vidimus.

Sed iam transeamus ad aliam quaestionem, quam idoneam esse quae religionem iniiciat supra iam obiter monui, dico vim verbi *ὑπάδειν*; nam si constat hoc verbum id solum indicare quod nostrates dicunt »accompagneeren«, necesse est ut coniecturam meam de identitate cantoris et hypocritae debilem reddat atque adeo funditus subvertat; atqui, opinor, paulo aliter res se habet et Ulixes quoque ille ex cap. 83, licet diversas a saltatoris partes sustineret, optimo iure dici poterat *ὑπάσαι τῷ παντομίμῳ*; videamus modo. Quae est primaria ⁽¹⁾ vis compositorum qualia sunt *ὑποκρίνεσθαι*, *ὑπάδειν*, similia? Haec nimirum, ut aliquis alteri praesto (*ὑπο-*) sit ad id faciendum, quod altera compositi parte indicatur; sic sine dubio pristinis hypocritis id nomen est inditum, quia choro aderant eamque curam habebant, ut chori dicta factaque magis elucerent, denique ne chorus *affectus sine ratione* prae se ferre videretur; nec unquam, opinor, graecum drama ad absolutam illam quam novimus perfectionem pervenisset, si pristini hypocritae nihil antiquius habuissent nisi ut choro semper consentire viderentur. Sane verbi *ὑπάδειν* non ab omni parte eadem est ratio; haud enim negare lubet, neque negari potest, *ὑπάδειν* nimirum et eum, qui eosdem affectus voce exprimat, quos alius quis gestu adumbret;

⁽¹⁾ Miror quod ad disertissimam vocem *ὑποκρίνεσθαι* tam parum vulgo attenditur; in altera vocis parte equidem altercandi notionem odorari mihi videor; quamquam altercandi notio iam nimium est; senties quid velim si dialogum quempiam animo tibi repraesentaveris, in quo alter disputantium fere uno tenore disserat, alter identidem nonnulla verba interserat, quae alterum excitent. Minus recte Hesych. i. v. *ὑποκρίνοιτο*: *ἀποκρίνοιτο*, *ἐνθεν καὶ ὑποκριτής*, *ὁ ἀποκρινόμενος πρὸς τὸν χορόν* immovero primus hypocrita is fuit qui *κρινόμενος* choro inserviret, efficeret ut chori dicta facta elucerent magis.

verum et is *ὑπάδει*, qui, quamvis diversas a pantomimi partes sustinens, cantu suo pantomimo praesto sit et inserviat, i. e. qui pantomimi motus eodem modo eliciat, quo hypocritam chori motus et cantica elicere statuimus.

Haec si recte sunt disputata, et si quis cantor simul et hypocrita esse potuit, iam non amplius est cur Ulixem illum ex. cap. 83 in aegri Aiakis somnio tantum exstitisse credamus, sed rectis iam ille talis stabit, nec misella voce *ὦ* inserta se extrudi patietur.

Verum haud me latet quantum haec mea de cantoris officio opinio cum vulgata opinione pugnet, ideoque iam liceat paucis sententiam meam confirmare, et, si modo possum, probare. Friedländer igitur in eximio illo libro, qui inscribitur »Sittengeschichte« 2. 409 haec ait: »der chor sang ausser den texten der tanzstücke vielleicht auch in den pausen derselben, da die aufführung doch kaum ohne eine verbindende erzählung, etwa in der art des recitativs in unsern oratorien, gedacht werden kann; durch sie würde zugleich der tänzer die zeit erhalten haben, costüm und maske zu wechseln;« his, quisquis legerit, facile astipulabitur, nam caute sunt scripta et magnam veri speciem prae se ferunt; attamen ultro fere et sponte cogitatio se obtrudit, quis tandem chori illo munere (vinculum praebendi inter singulos actus) fungi solitus sit id temporis, cum chorus nondum institutus esset; num cantor? at, secundum vulgatam certe opinionem, cantor ita canebat, ut quisque eius sonus alicui saltatoris gestui responderet, non enim proprias partes sustinebat, sed easdem quas pantomimus; ab eiusmodi igitur cantore, qui ipsius pantomimi velut dimidiata pars esset, quominus credamus singulos actus inter se ligatos esse, sana ratio vetat; quae cum ita sint neque tamen quisquam in dubium

vocet quin recte Friedländer moneat singulas pantomimi scenas vinculum quoddam desiderasse (nimirum quo et spectatorum animi ad novum spectaculum praepararentur, et ipse saltator, quoties iam ad aliam scenam transeundum erat, in verum utpote sensim natum, nec repentinum irritumve affectum incidere videretur), iam aut ad incitas sumus redacti, aut ad meam coniecturam, cantorem et hypocritam unum esse, confugiendum est; quam si admittes, iam non erit cur aliquod vinculum requiras, quod inter singulos actus intercesserit; sic enim rem tibi finge, quaeso: cantor sive hypocrita id maxime habebat propositum, ut voce sua pantomimum excitaret; modestas hercle partes nec quae offendere debeant, idoneas tamen quibus saltatoris motus veri nec de nihilo ficti viderentur; nonne denique hac ratione nova quaedam lux aspergitur illis „τοῦ Ὀδυσσεὺς πλησίον ἐστῶτος καὶ ἐπὶ τῇ νίκῃ μέγα φρονόοντος“? an forte etiam nunc haec ultima Ajax potius somniasse quam Lucianus rettulisse videtur?

»At«, mihi quispiam obiiciat, »tu vide ne parum firma ἀφορμὴ utaris, cum ex ante-pyladei pantomimi condicione coniecturas facias de ea saltandi ratione, de qua nunc lis est«; audio, nec prorsus iniuria sic me admoneri ultro agnosco; verum quum hic scrupulus non videatur posse eximi, quin paulo amplius in Pyladis illud inventum inquiratur, commeatum peto nunc iam ad aliud argumentum festinandi, quo summam propositi defendam; ad Pyladem mox redibo.

Lucian. l. l. 27 tragoediae crimini datur, quod ne Herculem quidem modulantem in scenam inmittere aspernetur, et ibid. 41, in longa illa pantomimicorum argumentorum recensione, memoratur Hercules cum laboribus cumque liberorum caede (neque dicis tantummodo causa laudatur, nam Macrobius 2.7 auctor est iam Pyladem furem Herculis identidem actitasse);

nescio autem an hi loci documento esse possint cantoris in pantimimo utique non tales fuisse partes, quales viri docti vulgo credunt; quidenim? tragoedia incusatur quod cantantem producat Herculem, et pantomimus impune feret, in quo iuxta saltantem Herculem alter Hercules prodeat, qui prorsus eosdem affectus cantu interpretetur quos histrio gestu, qui- que sic demum munere recte fungatur, si eius cantus histrio- nisque gestus *unum* videatur. ⁽¹⁾

Sed iam tandem aliquando rationes dare iuvat cur ante-

⁽¹⁾ Lucian l.l. 27: »εἴτ' ἔνδοθεν αὐτὸς κεκραγὼς, ἐαυτὸν ἀνακλῶν καὶ κατακλῶν, ἐνίοτε καὶ περικλῶν τὰ λαμβεῖα, καὶ τὸ δὴ αἰσχιστον μελωδῶν τὰς συμφορὰς καὶ μόνῃς τῆς φωνῆς ὑπειδυονον παρέχων ἑαυτὸν τὰ γὰρ ἄλλα τοῖς ποιηταῖς ἐμέλησε πρὸ πολλοῦ ποτε γενομένοις καὶ μέχρι μὲν Ἀνδρομάχῃ τις ἢ Ἑκάβῃ ἐστὶ, φορητὸς ἢ ὠδὴ, ὅταν δὲ Ἡρακλῆς αὐτὸς εἰσελθὼν μονῶδῃ ἐπιλαθόμενος αὐτοῦ καὶ μὴτε τὴν λεοντήν αἰδεσθεῖς μὴτε τὸ ῥόπαλον ὃ περικείται, σολοικίαν εἰ φρονῶν ἐκόντως φαίη ἂν τις τὸ πρᾶγμα«. Haec verba et ideo insignia sunt, quod ex hac nostra iudicandi ratione potius quam ex illa antiquorum provenerunt; de antiquo dramate irreparabiliter profecto actum erat, simul ac eiusmodi cogitationes animos subire incipiebant. Quamquam non videtur silentio praetermittenda Bergkii opinio, qui (Gr. Litt. 3. 126 in marg.) affirmat verbis »ἐνίοτε καὶ περικλῶν . . . παρέχων ἑαυτὸν« alludi ad »παρὰκατακλῆν« (de qua cf. Plutarch. de musica 28.3 et Aristot. problem. 19.6), qua Luciani aetate histriones perperam usi essent, atque hunc abusum a Luciano voce »σολοικία« denotari; postremo, scilicet ut illa allusio magis manifesta sit, pro »καὶ μόνῃς« legi iubet »καταμονής«. Ad haec obicere mihi liceat 1um Lucianum non agere de tragicorum histrionum aliquo abusu, sed de tragoedia, quam *propter suam naturam* pantomimo inferiore et imparem esse demonstrat; 2um σολοικίαν ei videri non tam τὸ περικλῶν λαμβεῖα quam Ἡρακλῆ μονῶδοντα; 3um verba καὶ μόνῃς ut intacta mancant, ea quae subsequantur (τὰ γὰρ ἄλλα τοῖς ποιηταῖς ἐμέλησε) instantissime flagitare; denique καταμονής quid sibi velit vix aut omnino non posse intellegi. Ceterum cf. Friedl. S. G. 2. 568 app. 15

pyladeum cantorem illum in subsidium vocaverimus, cum de posterioris aetatis pantomimo esset videndum; verum opus erit ut rem paulo altius repetamus, utque obiter videamus de paucis locis, qui huc pertinent.

Apud Hieronymum (in Suetonii reliq. ed. Reifferscheid p. 22 cum annotatione) haec leguntur: »Pylades Cilix pantomimus, cum veteres ipsi cantarent atque saltarent, primus Romae chorum et fistulam sibi praecinere fecit»; haec autem verba tam insulsa sunt, ut Suetonio ea tribuere equidem non ausim, nec magis lubet indagare unde manifesta illa confusio, quam exhibent, nata sit; satius erit statuere Pyladem, quidquid innovaverit, certe non omnium primum saltationem a cantu separavisse, ⁽¹⁾ nec magis primum fistulam sibi praecinere fecisse; »at«, sic enim quempiam cum Reifferscheid (l. l. 374) iam interpellantem audire mihi videor, »tu negligis totum illum locum in brevius esse contractum ex alio eiusdem Suetonii copiosiore loco«; non hercle me latet istud vulgo credi neque ignoro post vocem *veteres* cogitatione vulgo inseri *pantomimi* ⁽²⁾; num tamen iure id fiat valde dubito; nam ut id missum faciam, quod pantomimi qui ipsi cantarent mirum pantomimorum genus sunt, ipse ille (Suetonii?) excerptor diverse prorsus rem sibi finxit, et tantum afuit ut pantomimi, originem ad livianum illud canticum referret, ut ipsam fistulam, quae saltanti histrioni succineret, a Pylade demum introductam

⁽¹⁾ cf. e. g. locum illum notissimum apud Xenoph. Anab. l. 6 initio, ubi id, quod pantomimi summa est, dico dramaticum argumentum pantomimice adumbratum, vivis coloribus depingitur.

⁽²⁾ Eorum interpretationem de industria tacite praetermitto qui, voce *pantomimi* inserta haud contenti, verba „cum veteres ipsi cantarent et saltarent” ita accipiant, ut dicta sint pro „cum veteres pantomimi modo cantarent simul et saltarent, modo saltarent tantummodo”; nam ista ratione nihil non ex quovis loco efficere possis.

esse sit auctor; sed ipse, quaeso, verba tecum pensita: concedes mihi nullam idoneam causam esse cur condensatam quamdam et compendiatam doctrinam iis inesse credamus; quamquam unam laudem vix iis deneges, nimirum hanc, quod in sua sententia, quamvis inepta et puerili, quasi Pylades benigna vena usus de nihilo pantomimum excogitaverit, egregie sibi constant; denique, nam praecedentia impetus instar sunt quo ad propositum meum recurram, neque tam Hieronymum incusare volebam quam eorum opinionem, qui chorum a Pylade *in locum cantoris* substitutum esse affirmant, nihil hic classicus locus continet, quod suspicionem moveat cantorem chori decessorem fuisse atque semel introducto choro superfluum esse factum.

Alter locus, quem iam in censum venire oportet, legitur apud Diomedem ¹⁾ (apud Keil 1. 491, ap. Reiffersch. 11); hic autem locus, si recte viri docti in Hieronymi verbis *veteres* tamquam *veteres pantomimos* intelligunt, alteri fere gemellus videri possit; iam enim uterque locus monstruosum illum *cantentem pantomimum* exhibebit; verum et sic discrimen, quod inter utrumque intercedit, permagnum est; nam in Hieronymi verborum nexu »veteres pantomimi« eos significant qui Pylade aetate maiores erant (P . . . cum veteres cantarent . . . primus . . . fecit), a Diomede vero pantomimi cunabula ad morem quemdam referuntur, quem pristinis diuque praeteritis temporibus in dramate obtinuisse erat

¹⁾ »Primis autem temporibus, sicut adserit Tranquillus, omnia, quae in scena versantur, in comoedia agebantur; nam et pantomimus et pythauls et choraules in comoedia caneant. Sed quia non poterant omnia simul apud omnes artifices pariter excellere, siqui erant inter actores comoediarum pro facultate et arte potiores, principatum sibi artificii vindicabant; sic factum est ut, nolentibus cedere mimis in artificio suo ceteris, separatio fieret reliquorum et q. s.«

traditum; sive, ut idem aliis verbis enuntiem: Hieronymus ne fando quidem quidquam de dramatico cantico saltationis origine audivit, utpote qui cantus et gesticulationis separationem in Pyladem conferat; Diomedes contra, quamquam et illius verbis plurima insunt quae iure offendant, attamen probabilem admodum de vetusta pantomimi origine sententiam profert; en haud spernendam, opinor, differentiam. Ceterum ne hic quidem locus vulgatae opinioni favere videatur, tamquam canticum illud inter actorem cantoremque divisum usque ad Augusti aetatem suum in dramate ius obtinuerit, atque pyladeus pantomimus antiqui dramatis ad simpliciore formam, i. e. ad mera divisa cantica redacti, continuatio fuerit; immo Diomedis verba, si tamen ulla iis, ut sunt intricatissima, ⁽¹⁾ vis tribuenda est, mihi saltem declarare videntur *iampridem* mimos (hi enim quin voce »potiores« significantur non est quod dubitemus) se a dramate separasse; verum ut illud iam missum faciam, rogatum velim: estne credibile, cum suo quisque artificio primum in dramate locum vindicaverit, cumque haec, sive Diomede seu Suetonio auctore, imprimis causa fuerit cur pantomimus se a iusto dramate abdicaret (quando id factum sit nunc non moror), estne credibile, obsecro, pantomimum tam parum sibi con-

⁽¹⁾ Oleum et operam perdet, qui quotquot huic loco difficultates insunt omnes post Hermannum, Wolffium, Grysarum, alios, expedire conabitur; quarum ex magno numero ut nonnullas recenseam: quid sibi vult iteratum illud »comoedia«, cum de universo dramate agi appareat? quomodo explicemus illud zeugma, per quod verbo »canebant« *agendi* notio inesse vulgo creditur, quodque licitos certe zeugmatis terminos migrare videtur? quid tandem antiquae comoediae testantur? testanturne primis temporibus *omnia* in dramate agi esse solita? an separationis illius sunt testes? est enim quod dubites siquidem ad chorum provocatur; an denique suspicemur Suetonium de graeca comoedia quaedam adiecisce, Diomedem perperam ea ad latinam transtulisse?

stitisse, ut ipsum cantorem, cum quo nunc maxime lis sibi esset de principatu, iam secum remulco traxerit, cum »artis suae rem exequi« coepisset? quis id non falsissimum esse censet? quis non penitus sentit, si revera ex singulorum ambitione pantomimus evasit, nullum amplius eiusmodi cantori in pantomimo locum fuisse, nam usque eadem discordiarum semina eum praebiturum fuisse; ne longus sim, Diomedis locus vulgatam opinionem de cantore chori decessore non modo non confirmare vel stabilire, sed funditus subvertere videtur.

Ultimo loco lectorem ad notissima verba Macrobiani ⁽¹⁾ delegare mihi liceat, quae leguntur Sat. 2. 7; quae verba quam sani et sobrii iudicii sint demonstrare a nostro instituto alienum est; nemo enim est, opinor, quin illico videat de Pylade hisce verbis mentionem fieri non tamquam ignoti antea et repentini generis inventore, sed tamquam veteris atque probati generis amplificatore; hoc evincunt et ipsius Macrobiani verba (»Pylades, qui clarus in opere suo fuit temporibus Augusti«), et Augusti interrogatio detrectationis plena, et ipsum responsum quippe cui nihil insit quo ipsa saltationis natura aut ratio contineatur; et, quod pluris est, sana ratio facile nobis persuadet Macrobius verum vidisse; omnia enim instituta quae nunc maxime florent vigeantque, non uni alicui accepta referenda esse, sed multorum industriae laborisque summam quamdam confectam esse, ad taedium usque et monere et commonefieri hodierni homines solemus; attamen vereor ne haec ipsa consideratio, quamvis sit vera in

(1) »Non Pylades histrio omittendus est, qui clarus in opere suo fuit temporibus Augusti. . . . hic quia ferebatur mutasse rudis illius saltationis ritum, quae apud maiores viguit et venustam induxisse novitatem, interrogatus ab Augusto quae saltationi contulisset, respondit αὐλῶν συρίγγων τ' ἐνοπήν ὁμαδὸν τ' ἀνθρώπων«.

universum, viris doctis, qui vulgatae opinionis de pantomimi origine auctores exstiterunt, fraudi fuerit; ⁽¹⁾ nam fac Andronici illud inventum germen fuisse ex quo pantomimus procreverit; num ideo statuendum erit cantorem (i. e. livianum illum »puerum qui caneret«) ad Pyladis aetatem usque in pantomimo retentum esse? quis tandem scriptor id asseverat? utrum Macrobius? at nihil hic habet de choro *in cantor's locum* substituto; an Diomedes Suetoniusve si mavis? immo si quid ex spissis, quae veram Suetonii sententiam circumdant et abscondunt, tenebris erui potest, Suetonius plane contrarium censuisse videtur; an denique sana ratio? reputemus quaeso; post Grysari utilissimum librum (ueber die pantom. der Römer, Rh. Mus. 1834 p. 30 ss.) inter omnes iam fere constat quid Pylades innovaverit, nempe chorum, symphonicorum turbam, cultiorem Graecorum saltandi ritum ei deberi, denique novis uberioribusque argumentis tractandis pantomimum ab eo adaptatum esse; multa sane, sed nihil principale, nihil quod ad caput rei pertineat; necesse igitur est iam ante Pyladem summam certe et caput pantomimi perinde comparata fuisse atque postea, et vinculum quoddam iam tunc inter singulos actus intercessisse; quis autem eiusmodi vinculum praebere poterat? num cantor? at requiescente histrione et cantor tacebat, quippe qui nullas proprias partes sustineret sed histrionis tamquam alter ego esset; an pythaeus? at quis non videt ista ratione et Romanorum auribus, et ipsi tibicinio nimium tribui? an denique in antepyladeo pantomimo praeter histrionem qui gesticularetur

(1) Cf. e. g. G. Boissier Rev. Arch. N. S. 2ième année vol. 4 p. 333 ss.: »les mots *saltare* et *cantare tragoediam*«, qui mirum quantum venuste et luculente de hisce disputat, nec tamen rem acutegisse videtur.

alterum hypocritam prodiisse credo? ita maxime; nam eiusmodi hypocrita, cui quamvis modestae at propriae tamen partes incumberent, unice aptus erat, qui desideratum illud vinculum praeberet, et quominus singuli actus arena sine calce viderentur prohiberet; eiusmodi hypocrita ne novas semper contentionis ansas daret nullus metus erat, non enim easdem atque histrio neque aequales partes agebat, sed inferiores, quibusque histrioni inserviebat magis quam aemulabatur; nonne denique coniicere praestat eiusmodi qualem depinxi cantorem sive hypocritam in vetustiore pantomimo prodiisse, quam livianum illum ex dramate huc transferre, quem unquam inventum esse et hodie omnes stupemus, ⁽¹⁾ et ipsum Livium miratum esse apparet, utpote qui infirmam Andronici valetudinem apud nos excuset? quantocius, censeo, livianum puerum facessere iubeamus, non modo ex dramate sed ex nostro quoque genere.

Quamquam valde dubito num liviano illo puero omnino nobis opus sit ad pantomimi originem ex dramate cognoscendam; quidenim? Diomedes (Keil 491, Reifferscheid 11) postquam membra comoediarum tria esse monuit (diverbium, canticum, chorum), et de personarum numero in diverbiis nonnulla addidit, sic pergit: *»in canticis autem una tantum debet esse persona, aut si duae fuerint, ita esse debent ut ex occulto una audiat nec conloquatur sed secum, si opus fuerit, verba faciat»*, postremo iam de indefinito personarum numero in choro loquitur, in quo iunctim omnes confusaque voce loqui debeant; haec autem verba, nisi livianus ille cantor iusto nimis in virorum doctorum familiaritatem se insinuasset,

⁽¹⁾ De hisce copiosius supra vidimus; hic suffecerit delegasse ad Friedländer S.G.⁵ 2.404, ad Mommsen R.G.⁷ 1.900, ad Ribbeck R. Trag. 24.

nullam prorsus, opinor, dubitationem moverent; nunc vero, invitis iis quae praecedunt (membra comoediarum sunt tria, diverbium, canticum, chorum), quae evincunt de cantico *generatim* agi, nihilominus explicari solent, tamquam de cantico artiore significatione, ⁽¹⁾ i. e. de diviso illo inter cantorem actoremque cantico agatur; quam autem perperam id fiat demonstrare conatus sum, cum de cantico viderem; hic suffecerit meam sententiam de Diomedis verbis, quatenus novum quoddam lumen pantomimi origini aspergere mihi videntur, proferre; equidem igitur persuasum habeo Diomedem voce *cantico* ea omnia significare, quae, succinente aliquo musico, actor modulatur et temperet (ut Donati verbo utar) magis quam pronuntiet; illius autem modulationis multos gradus exstitisse, prout remissiores vehementioresve affectus interpretandi essent, non est quod moneam; atqui hisce praemissis iam tibi cogitatione repraesenta, quaeso, duos in antiqua illa scena actores, velut Ulixem et Aiace, per cantica alterum in alterum acriter invehentes; quomodo illos depugnantes videre tibi fingis? num ita forte, ut alter pro viribus alteri obstrepat, utque alter alterum pulmonibus superare studeat? at quis non tenet aliam apud nos scenae rationem esse, aliam apud antiquos, nos prae ceteris veritatem requirere etiam in heroibus, antiquis id maxime cordi esse ne τοῦ κάλου leges migrentur, nos ipsius vitae imaginem desiderare veramque altercationem, qua alterius vox prae alterius minis identidem vix audiat, antiquos in tali causa suum cuique ὀδωρ, in quo loqueretur, tributuros fuisse? et tribuerunt pro certo! tam propter eam quam modo attuli causam, quam ideo quod bisonus nedum multisonus ⁽²⁾ cantus atque „harmonia” illos deficiebant, secus ac nos, quibus

⁽¹⁾ Cf. e. g. Ribbeck Röm. Trag. 634.

⁽²⁾ Cf. Friedländer S. G. 3. 297.

illarum rerum usus in „opera” quae dicitur, utilissimus est ad efficiendum ut nonnullorum una simulque cantantium voces distincte magis ad auditores perveniant; nihil eiusmodi in antiquitate; quippe qui eum tantummodo *concentum* novissent, in quo duo pluresve *unisono eadem* cantarent; est igitur cur statuamus in eiusmodi scena, qualem animo praesumpsimus, Ulixem et Aiace cantandi vices *alternasse*; quid autem, quoties alteruter canebat, alter, cui interim a cantu abstinendum erat, egisse videtur? nonne in promptu est responsum eum audiisse et speciem mussitantis iramque concoquentis praebuisse, et gestibus tantum interpretatum esse quid sentiret? ita maxime, credo; atqui quid aliud Diomedis verba testantur „in canticis autem una tantum debet esse⁽¹⁾ persona, aut si duae fuerint, ita esse debent, ut ex occulto una audiat nec conloquatur, sed secum, si opus fuerit, verba faciat”, nonne haec id ipsum sibi volunt quod nos exspectabamus? quod

(1) Dolendum est quod Diomedes „esse” dixit pro „cantare”, nam misellum illud *esse*, ut est ambiguum, tam doctarum lubricationum ansam dedit, ut vix te ex iis extricare posse videaris; sic Ribbeckius (l. l. 634) vulgatam opinionem de cantico inter histrionem et cantorem diviso defendens haec habet: „also ist die bestimmung bei Diomedes, in den cantica, *nemlich denen im engern sinne*, (?) dürfe nur eine person auftreten, oder wenn zwei, so dürfe *die andere* (?) person nur aus dem hintergrunde zuhören und nur für sich hier und da ein wort sagen, in den angedeuteten grenzen gewiss richtig und vielleicht zunächst der praxis der tragoedie entnommen”, quae aliquanto magis placerent, nisi R. monere supersedisset, cum qua tandem persona in Diomedis verbis rem habeamus, utrum cum canente puero an cum histrione; si cum puero, iam hanc praeclaram sententiam nanciscimur: „in canticis u. t. d. e. puer qui canat (nimirum cum suo histrione, separari enim non possunt), a. s. d. pueri qui canant (nimirum cum suo uterque tacito histrione) f., i. e. d. u. e. o. *unus canens puer audiat nec conloquatur sed secum, si opus fuerit, verba faciat*; nec minus insipida senten-

etiam magis apparebit, si sequentia pensitaveris: „in choris vero numerus personarum definitus non est, *quippe iunctim omnes loqui debent, quasi voce confusa et concentu in unam personam se formantes*”, quae praecedentibus, quibus cantici ratio enarratur, apertissime opposita sunt; sed iam spero fore ut intelligas quid velim, utque et tibi, lector, pantomimi natales potius ex nostro simplicissimo quam ex miro illo diviso cantico repetendi videantur; haud enim vereor ne id te offendat, quod Diomedes nullis expressis verbis alterum illum histrionem, altero cantante, gesticulatum esse affirmat; in histrione id per se intelligitur.

tia evadet si pro „persona” „histrionem tacite gesticulantem” legeris; utervis enim, sive cantor sive histrio fuerit, alterum iam secum trahet. Verum aliud quid vult Ribbeckius, nam rectissime monet pariter absurdum futurum fuisse sive in aliqua scena, praeter nonnullos tacite gesticulantes histriones, totidem cantores cantassent, seu unus cantor aliquot diversas subitoque alternantes partes canendo sustinisset; quae verba, nisi omnia fallunt, significant ita tantummodo licere canticum inter actorem et cantorem dividere, ut una persona prodeat; sin autem altera accedat, ea demum condicione canticum *divisum manere*, ut ne altera illa persona, nec ipsa, nec per alicuius remulco tracti pueri vocem, cantus particeps sit; audio et concedo priora ista, quamvis contorta videatur ratio, quodammodo ex Diomede („in c. u. t. d. e. p.”) posse erui; sed ultima quomodo ferri possunt, quidque attinet, cum de cantico inter cantorem et actorem diviso sermo est, alterius personae mentionem iniicere, quae nullas in illo cantico partes agat? „at sustinet proprias partes, verum gesticulatur tantum”; ita maxime, opinor, sed si quid video, ista ratione in ipsam illam absurdam cogitationem incidimus, quam ut caveremus R^m modo monentem audivimus; nam ut omittam, duobus histrionibus tacite gesticulantibus, haud facile intellectu esse auditoribus ad utrum pueri cantus pertineat: quis tandem puer, cum cantici vices ad alterum histrionem pervenerint, hunc adiuvabit? num idem ille, qui modo priorem adiuvabat? an forte novus aliquis subito prodibit, qui opem ferat? utrumque hercle aequè absurdum videtur.

illarum rerum usus in „opera” quae dicitur, utilissimus est ad efficiendum ut nonnullorum una simulque cantantium voces distincte magis ad auditores perveniant; nihil eiusmodi in antiquitate; quippe qui eum tantummodo *concentum* novissent, in quo duo pluresve *unisono eadem* cantarent; est igitur cur statuamus in eiusmodi scena, qualem animo praesumpsimus, Ulixem et Aiace cantandi vices *alternasse*; quid autem, quoties alteruter canebat, alter, cui interim a cantu abstinendum erat, egisse videtur? nonne in promptu est responsum eum audiisse et speciem mussitantis iramque concoquentis praebuisse, et gestibus tantum interpretatum esse quid sentiret? ita maxime, credo; atqui quid aliud Diomedis verba testantur „*in canticis autem una tantum debet esse* ⁽¹⁾ *persona, aut si duae fuerint, ita esse debent, ut ex occulto una audiat nec conloquatur, sed secum, si opus fuerit, verba faciat*”, nonne haec id ipsum sibi volunt quod nos expectabamus? quod

(1) Dolendum est quod Diomedes „esse” dixit pro „cantare”, nam misellum illud *esse*, ut est ambiguum, tam doctarum lucubrationum ansam dedit, ut vix te ex iis extricare posse videaris; sic Ribbeckius (l. l. 634) vulgatam opinionem de cantico inter histrionem et cantorem diviso defendens haec habet: „also ist die bestimmung bei Diomedes, in den cantica, *nemlich denen im engern sinne*, (?) *dürfe nur eine person auftreten, oder wenn zwei, so dürfe die andere* (?) *person nur aus dem hintergrunde zuhören und nur für sich hier und da ein wort sagen, in den angedeuteten grenzen gewiss richtig und vielleicht zunächst der praxis der tragoedie entnommen*”, quae aliquanto magis placerent, nisi R. monere supersedisset, cum qua tandem persona in Diomedis verbis rem habeamus, utrum cum canente puero an cum histrione; si cum puero, iam hanc praeclaram sententiam nanciscimur: „in canticis u. t. d. e. puer qui canat (nimirum cum suo histrione, separari enim non possunt), a. s. d. pueri qui canant (nimirum cum suo uterque tacito histrione) f., i. e. d. u. e. o. *unus canens puer audiat nec conloquatur sed secum, si opus fuerit, verba faciat*”; nec minus insipida senten-

etiam magis apparebit, si sequentia pensitaveris: „in choris vero numerus personarum definitus non est, *quippe iunctim omnes loqui debent, quasi voce confusa et concentu in unam personam se formantes*”, quae praecedentibus, quibus cantici ratio enarratur, apertissime opposita sunt; sed iam spero fore ut intelligas quid velim, utque et tibi, lector, pantomimi natales potius ex nostro simplicissimo quam ex miro illo diviso cantico repetendi videantur; haud enim vereor ne id te offendat, quod Diomedes nullis expressis verbis alterum illum histrionem, altero cantante, gesticulatum esse affirmat; in histrione id per se intelligitur.

tia evadet si pro „persona” „histrionem tacite gesticulantem” legeris; utervis enim, sive cantor sive histrio fuerit, alterum iam secum trahet. Verum aliud quid vult Ribbeckius, nam rectissime monet pariter absurdum futurum fuisse sive in aliqua scena, praeter nonnullos tacite gesticulantes histriones, totidem cantores cantassent, seu unus cantor aliquot diversas subitoque alternantes partes canendo sustinisset; quae verba, nisi omnia fallunt, significant ita tantummodo licere canticum inter actorem et cantorem dividere, ut una persona prodeat; sin autem altera accedat, ea demum condicione canticum *divisum manere*, ut ne altera illa persona, nec ipsa, nec per alicuius remulco tracti pueri vocem, cantus particeps sit; audio et concedo priora ista, quamvis contorta videatur ratio, quodammodo ex Diomede („in c. u. t. d. e. p.”) posse erui; sed ultima quomodo ferri possunt, quidque attinet, cum de cantico inter cantorem et actorem diviso sermo est, alterius personae mentionem iniicere, quae nullas in illo cantico partes agat? „at sustinet proprias partes, verum gesticulatur tantum”; ita maxime, opinor, sed si quid video, ista ratione in ipsam illam absurdam cogitationem incidimus, quam ut caveremus R^m modo monentem audivimus; nam ut omittam, duobus histrionibus tacite gesticulantibus, haud facile intellectu esse auditoribus ad utrum pueri cantus pertineat: quis tandem puer, cum cantici vices ad alterum histrionem pervenerint, hunc adiuvabit? num idem ille, qui modo priorem adiuvabat? an forte novus aliquis subito prodibit, qui opem ferat? utrumque hercle aequè absurdum videtur.

Iam igitur reputantes multisonum cantum Romanis ignotum fuisse, necnon antiquae scenae ratione habita, et Diomedem aliquanto simplicius quam vulgo assolet explicavimus („*in canticis quoties duae personae cantant, altera alteri succedit, in choris vero concentus est*”), et probabilem admodum pantomimi apud Romanos originem indagavimus; nec possum non denuo paulo instantius monere quanti momenti id videatur; nam ideo praesertim, nisi fallor, vulgo adducuntur viri docti ut livianum illud canticum moris factum esse credant, quod et tragoedia cantata, quae dicitur, et pantomimus tam apte inde derivari possunt; sin autem, sicut demonstrare conatus sum, dramaticum canticum latiore significatione plane ad id sufficit, (elucet enim quae de pantomimi origine disputavimus aequo iure ad tragoediae cantatae natales referri posse), illud inprimis validum argumentum, quo livianum inventum salvum atque vitale fuisse creditur, debile fit atque infirmum.

Sed tempus esse videtur ad nostrum hypocritam redire et videre utrum illi, salvis iis quae de choro, de musicis atque de ipso histrione constant, in post-pyladeo pantomimo locus sit necne; neque fortasse illud inceptum tam audax est quam videri possit; post ea enim quae praecedunt, quibus defendimus nullam inter pantomimi natales et livianum inventum necessitudinem intercedere, iam vix opus est monere, nostro certe iudicio, ne chorum quidem inde oriundum esse, unde a plerisque derivatur, i. e. a liviano cantore qui gesticulanti histrioni »ad manum« cantasset; quamquam iam statim declarare lubet haud eam nobis mentem esse, ut pantomimi textum, ad quem saltator gesticularetur, a choro cantatum esse negemus; neque enim negari potest; verum eratne id solum munus, quod choro incumberet? nonne in intervallis etiam, quoties scena ab histrione vacua erat, can-

tare solebat? nonne igitur, in illis intervallis certe, proprias quasdam partes suique iuris personam agebat? (aliter profecto ac livianus ille puer, qui, si tamen fuit, histrionis erat assecla, qui illo requiescente et ipse tacebat, qui nil erat sine illo); deinde etiam ea quaestio suboritur, num histrio simul atque in scenam prodierat, iam statim pro viribus gesticulari, numve chorus iam illico totidem vocibus quotcunque habebat cantare instituerit; nemo, opinor, id credat; immo, nisi omnia fallunt, tum demum tam choro quam histrioni omnes vires intendendae erant, cum ad cuiusque scenae fastigium perventum erat; sin minus, neque vires iis suffecissent, et auditores spectaculi omni varietate carentis mox pertaesum esset. Sed quorsum haec omnia? ad probandum chori quamvis levem at aliquam tamen in pantomimo actionem fuisse, ad probandum chori et histrionis, in scenae initio saltem, non fuisse unitatem, sed chorum hypocritarum potius speciem praebuisse, non quidem iustorum hypocritarum atque eiusmodi ut iam statim quisque inter eos pro certa quadam persona haberetur, verum in hunc modum ut, histrione prodeunte, si casus ita daret, unus alterve nescio quis inter choreutas parumper hypocritae vice fungeretur atque, nonnullis verbis quae histrionem excitarent interspersis, rem eo adduceret ut quam primum toti choro cantandi copia daretur; neque tamen haec ita dicta velim, quasi singulas pantomimi scenas *semper* hoc habuisse initium credam; nam facile concedo multa pantomimica argumenta nihil tale desiderare; verum aliter res se habet, quum iam aliquis *ὁρχούμενος τὸν Αἴαντα μετὰ τὴν ἤρταν ἐνθὺς μαινόμενον* inducitur, sicut apud Lucian l. l. 83 legimus; hic iam non amplius remissior concitiorve chori cantus sufficit, sed aliquo Ulixē e. g. opus est, cuius ope histrionis insania non omni ratione destituta esse videatur;

nisi forte verisimilius videtur iam pridem furem illum sed hucusque latitantem, magno saltu dato, in scenam impetum fecisse atque in chorum inque ipsos auditores erumpentis speciem praeuisse.

Neve hoc tibi, lector, religio sit, quod dicere solent histrionem *omnes* in pantomimo partes sustinuisse; id enim ita verum est ut non omnes, sed aliquot primarias partes egerit, utque semper una aliqua earum persona indutus fuerit; ¹⁾ nullas igitur alias partes agere ipse poterat; sed gesticulando tantum efficere ut spectatores alias, iuxta pantomimum, personas *imaginarentur*; itaque illud dictum aut nimium atque sensu cassum est, aut significat in nostro genere unum tantum *histrionem* prodire esse solitum qui aliquot quam diversissimas partes ageret, atque nihil iam habet quod, quominus meo hypocritae sive cantori fidem habeas, impedimento sit; cum praesertim tam modestam provinciam sortitus esset cumque, paucis verbis per se decantatis, in choreutarum gregem iam se recipere soleret, et una cum illis concinere; et nescio an haec ipsa sit causa, cur non saepius veteres de nostro hypocrita loquantur; quidenim attinebat expressis verbis eiusmodi hypocritae mentionem iniicere, qui tam parum a cantorum vulgo differret?

Hae igitur hypocritae in pantomimo partes fuisse videntur, humiles sane et ex quibus pristinam eius fortunam vix agnoscas; nam licet saltanti histrioni iam prorsus impar et obnoxius sit factus, attamen idem est ille hypocrita, qui antea simul ac vocem attollebat (in dramatico cantico, latiore significatione), iam cuivis erat silendum, et vicissim histrio,

(¹) Lucian l. l. 66: ἰδὼν γὰρ πέντε πρόσωπα τῷ ὀρχηστῇ παρεσκευασμένα — τοσούτων γὰρ μερῶν τὸ δῶμα ἦν κτε.

qui nunc cum maxime ad summum honoris fastigium pervenit, est idem ille alter hypocrita, cui, donec prior decantasset, silendum erat et gesticulandum; noli tamen, lector, fortunae iniuriam incusare, est altera eius iniquitas quae hanc haud inepte compenset: tragoedia cantata quoque ex dramatico cantico evasit.

Quoniam non est animus postea ad pantomimum reverti, appendicis loco coniecturam quandam de chori in pantomimo origine prudentiorum iudicio committere iuvat; plerique igitur et totum pantomimorum genus a liviano illo invento oriundum aiunt et chorum in canentis pueri locum substitutum esse affirmant; id autem non prius factum esse, quoniam romani homines de hisce rebus prorsus aliter iudicaverint atque nos hodie; documento esse locum illum plinianum ¹⁾ (ep. 9. 34), de quo supra iam obiter vidimus, de quo iterum pauca dicenda erunt, siquidem maximae ancorae instar est, in qua vulgata de pantomimi quoque origine opinio hucusque stetit; quam solam ancoram dummodo viris doctis praecidam, non vereor ne cuiquam cramben repetitam apponere videar, ἄξιον γὰρ διακινδυνεύσαι. Quid igitur pliniana verba testantur? num forte dicunt Romae moris fuisse ut aliquis aliquid recitaturus alteri id recitandum committeret? minime, et multo etiam minus testantur eam consuetudinem auditoribus gratam fuisse; immo manifestum est numquam futurum uisse ut Plinius in cogitationem libertum pro lectore adhibendi incideret, nisi *male se legere* subinde audivisset; quid illi *quidam*? nonne in promptu est coniectura illos eodem vitio

(¹) »Audio me male legere..... Cogito ergo recitaturus..... experiri libertum meum..... Ipse nescio quid illo legente interim faciam, sedeam defixus et mutus et similis otioso, an, ut quidam, quae pronuntiabit murmure, oculis, manu prosequar«.

laborasse? rem igitur habemus non cum aliquo sollemni more, quo auditorum animi gravius commoverentur, sed cum instituto plane fortuito; et nunc iam animo tibi finge duos vel tres hodiernos poetas, propter vocis imbecillitatem aliamve ob causam coactos recitatorem adhibere, qui suos versus recitet; pro sua quisque natura et indole variam praebebit speciem varieque se habebit; alius, ut qui sibi maxime placeat, simulata modestia rigidus mutusque sedebit, laudes plausumque exspectans; alius, opinor, candidior homo magisque aperti pectoris, vix se continebit quin capitis nutu, manu subinde leviter mota, leni risu modo recitata ornet, corroboret, et, ut ita dicam, vitam iis praebeat coloremque, modo secum corrigit murmurans; quid tantopere mirum hisce omnibus inest? nonne est omnium aetatum omniumque gentium? et hoc sit idoneum argumentum, cur per aliquot secula livianum illum puerum a Romanis adamatum fuisse et ad Pyladis aetatem usque pantomimum foedasse credamus? Ne longus sim, aut Romani aliter ac nos comparati fuerunt, qui penitus sentimus ex unius gesticulatione *multorumque* concentu imaginariam quamdam unitatem posse evadere, ex unius gesticulatione *uniusque* cantu non posse, aut pariter atque nos iudicarunt; si hoc, en livianum cantorem, pantomimi originis auctorem, validissimo praeiudicio condemnatum; sin illud verum est, sique Romanis unus cantor potior est visus quo saltanti histrioni concinente totum *ἀρχαία unum* esse videretur, quid tandem unquam illum cantorem aboleverunt? quid multa? chorus quoque, quatenus ab illo contextus (canticum, *ᾠδὴ*) cantari solebat, ad quem histrio saltaret, aequae ac symphonicorum turba in pristini pythaulae locum successisse videtur.

De Atellana Osco Ludicro.

»barbarus hic ego sum qui non intelligar ulli«.

Primus, quantum scio, Mommsenus ⁽¹⁾ demonstrare conatus est atellanam in Latio interque Latinos natam esse, et fateor me huic opinioni multo proniorem esse ut accedam quam vulgatae, quae fert atellanam originis oscae esse et post annum urbis 543 demum, cum de Campaniae libertate actum esset, Romam deductam esse.

Vix tamen credo illud conamen Mommseno ab omni parte successisse; nam eius argumentatio laborare videtur macula, quam rectissime Teuffel (Gesch. d. R. L. ad vocem atell.) hisce verbis notat: »letzteres«, sc. regionem Oseorum

⁽¹⁾ R. G.⁷ l. 4. p. 438: »Die lateinsche posse..... bedurfte einer bleibenden scenerie; die narrenwelt sucht sich überall eine schildeburg. Natürlich konnte bei der röm. bühnenpolizei keine der röm. oder auch nur mit Rom verbündeten lateinischen gemeinden dazu genommen werden..... Atella aber..... eignete sich dazu in jeder beziehung. Zur gewissheit wird diese vermuthung durch die wahrnehmung dass einzelne dieser possen auch in andern überhaupt oder doch rechtlich nicht mehr existirenden gemeinden des lat. redenden gebiets spielen, so des Pomponius Campani..... Die wirkliche heimath dieser stücke ist also Latium, ihr poetischer schauplatz die latinisirte Oskerlandschaft, mit der oskischen nation haben sie nichts zu thun«.

nonnisi fictum attellanae locum esse, »stünde in einigem widerspruch mit dem hohen alter, sowie mit der allgemeinen bezeichnung der atellanen als *osci ludi*. . . . der stehenden figuren als *oscae personae*»; atque etiam hoc vereor ne speciosius sit quam verius, quod M. ait »stultorum mundum sibi *eine schildburg* requirere et ad illum usum Atellam urbem quam aptissimam fuisse«, denique vereor ne summus vir a nostro genere iniuria exigat quod a quolibet legitimo dramatis genere iure possit exigere; an forte omnes, quotquot memorantur, attellanae censendae sunt scenam habuisse in Atella urbe eiusve certe in vicinia? immovero scena iis fuit in patria Macci et Pappi, i. e. ubivis et nusquam; neque haec suspicio eo diluitur quod inter Pomponii titulos qui feruntur sunt *Campani*, inter Novii *Milites Pometinenses*; non enim contendo atellanam *numquam* nobis fingendam esse certo aliquo loco agi, hoc tantum dico minime necesse esse ut eiusmodi locus indicetur; quod autem illis titulis Campanorum potissimum Pometinensiumque fit mentio, »während keine bestehende gemeinde ähnlich gemisshandelt wird«, maioris momenti videtur esse, quinetiam aliquanto plus fortasse illis titulis tribuo quam ipse facit M., qui auctor est ut eos ad *fictum* illum atellanae locum referamus; atqui nonne magis in promptu est coniectura revera Campanos et Pometinenses in illis fabulis adumbratos fuisse? sed ad hanc quaestionem, quae arte cohaerere videtur cum ipsa voce *atellana* mox redibimus; nunc paulo diligentius ponderemus ea quae M. profert de huius nominis origine.

M. igitur affirmat romanos magistratus, quibus cura scenam coercendi delata erat, prohibuituros fuisse quominus ulla civitas, sive romana, sive latina sed cum Roma coniuncta, in scena ludibrio haberetur, ideoque Attellam urbem potiore visam

esse quae localem suum colorem tamquam velamentum nostro vere ⁽¹⁾ latino generi praetenderet.

Audio, at, obsecro, quid magistratibus cum nostro genere, quod ad sullanam aetatem usque nequaquam ad scenam pertinuisse et alii multi et ipse M. profitetur (l. l. »aber mit der bühne und mit der litteratur hatten diese scherze nichts zu thun«); nulla profecto causa est cur magistratuum trititiam inculpemus; an forte opinandum erit nomina *atellanae* et *oscum ludicrum* sullanis demum temporibus nata esse? at id neque a M. neque a quoquam alio affirmatur, et pugnat cum iis quae nobis ab antiquis sunt tradita.

»At«, dicat quispiam, »tu nodos quaeris in scirpo, quidni legās *die polizei* pro *die bühnenpolizei*, iam tibi iste scrupulus exemptus erit«. Sane bene, sed dubito num quidquam illa mutatione proficiamus; nam distinguamus, quaeso, neve temere ἐκ τοῦ ἀναλόγου concludamus; nunc rem habemus cum atellana, qualem priscis ⁽²⁾ temporibus exstitisse verisimile est, i. e. cum rusticorum praesertim virorum libero delectationis genere; quid igitur nobis cum lege illa quae in urbe sane obtinuisse videtur, ⁽³⁾ ne romana latinave civitas per scenam

⁽¹⁾ Non possum tacite praeterire in libello, qui inscribitur »Oskische Studien« 1845, vulgatam de atellanae origine opinionem a M. defensam esse; p. 24: »dies (i. e. fere 315—665 a. u.) war die zeit in welcher in Campanien die atellanen entstanden, die pulcinell-komoedie, *die ums jahr 500 von Atella nach Rom wanderte*«.

⁽²⁾ M. l. l. 438: »sie selbst (die atellana) war uralt; lange bevor Rom stand, mögen Latiums lustige gesellen bei festlichen gelegenheiten in den ein für allemal feststehenden charaktermasken improvisirt haben«.

⁽³⁾ *Videtur*, aio, nam ne hoc quidem affirmare ausim, cum reputem togatarum conditionem, quae altera certe legis parte solutae erant; praetextarum vero conditio, eiusmodi lege vigente, perplexi aenigmatis instar fuisset. Ceterum cf. M. l. l. i. 906 de togatis disputantem; quae ibi afferuntur rem haud transigere videntur.

repraesentaretur et fabula fieret? Non quasi credam nostrum genus *nullis* legibus obnoxium fuisse, immo et XII tabulas et si quae aliae erant, quae bonos mores tuerentur licentiam coercerent, ad atellanas non minus quam ad fescenninos pertinuisse persuasum habeo, et magistratus (*die polizei*) quin semper multum sibi sumpserint in dubium vocare non est animus; num tamen unquam tam praeposteri fuerint ut nostro generi verè latino, cum offendere coepisset, dicis tantum causa nomen *atellanam* ⁽¹⁾ impositum voluerint, rem ipsam durare permiserint, en quod credere mihi religio est; praeclarum hercle morum regimen, suavesque et facillimos magistratus, quibus eiusmodi praetextum suffecerit!

Quae cum ita sint cumque nulla idonea causa possit proferri cur magistratuum severitatem incusemus, iam debilis fit coniectura urbem Atellam postea demum quam libertatem amisisset aptam factam esse quae nomen suum nostro generi inderet; et profecto, quid nos credere cogit atellanam, genus priscae et cascae latinitatis, adeo ut a M. ipsa Roma vetustior iudicetur, belli hannibalici fortunas exspectasse priusquam nomen caperet, atque per aliquot saecula anonyma per Latii pagos circumvagatam esse? nonne praestat coniicere nomina, quibus tam antiqua res designetur, admodum vetusta esse? sin minus, sique nostrum genus ab Atella urbe *privata demum libertate* nomen traxisse videtur, vix intelligas qua re romani scriptores, qui vocis etymologiam nobis suppeditant, praecipuae causae, i. e. amissae libertatis, non simul nos certiores faciant; temporis certe spatio, centum fere annorum haud multo amplius, quod inter atellanae denominationem et receptionem in scenam interesset, primaria illa causa in oblivionem abire non potuit

⁽¹⁾ Idem valet de denominatione *fescenninorum*.

Denique tandem aliquando cessemus putare nomina *atellanam* et *oscum ludicrum* artificio quodam excogitata esse potius quam sponte nata, et abstineamus a suspicionibus quae veram verborum vim violent extenuentque, quaeque in memoriam vocent illud „*lucus a non lucendo*”; ⁽¹⁾ quidni potius videamus num latina atellanae origo atque sollemnia eius nomina inter se conciliari nequeant? verum antequam illuc transeam, liceat paucis rationes dare cur Mommseni sententia de latina atellanae origine mihi unice vera videatur.

Et iam statim hic ad titulos provoco, neque ad *Buccones* et *Dossenno*s tantum et quotquot oscas personas fuisse est traditum, sed ad eos quoque qui vitam rusticam spectant, quales sunt *Agricola*, *Asina*, *Bubulcus*, *Capella*, deinde ad varios *Fullones*, *Pistores*, *Piscatores*, *Medicos*, postremo ad *Aeditumum*, *Aleones*, *Aruspices*, *Calendas Martias*, *Larem Familiarem*, quos omnes ad rusticos homines non minus quam ad tenuiorem urbanum populum pertinuisse elucet; quod autem hosce Novii et Pomponii titulos arripio, non est quod arguas, nam vetustiores deficiunt nimirum; sed hi quoque sufficiunt ad *verae atellanae* naturam perspicendam; nisi enim Pomponius et Novius rem traditam sursum deorsum verterunt, ii tituli et ea argumenta ex vetustiore atellana tralaticia nobis putanda sunt, quae prae ceteris sunt simplicia; atqui simplicissimorum, longe maiorem partem, est titulorum enumeratio quos videas apud Ribbeck (»Sc. Poes. frgta«); evincunt ergo vetustiore atellanam ea imprimis argumenta tractasse, quae rusticis viris cordi esse solent, evincunt atellanam a rusticis viris cultam esse, ab illis in deliciis habitam esse. Atque hic non possum non mirari quod sunt qui, dum vetustam atellanam rusticorum

⁽¹⁾ M. I. I.: »mit der oskischen nation haben sie nichts zu thun«.

derisioni inservisse asseverant, ex urbe Capua oriundam eam credant, cuius mollis et effeminatus populus vicinos sibi Atellanos, ut rusticos viros, contemptui habere esset solitus; en bella hercle commendatio cur prisci Latini, populus si quis alius rusticus et agricultura victum quaerens, atellanam propere domum suam transferrent!

Sed iam redeamus ad nostrum propositum. Si vere disputavimus atellanam in agricolarum potissimum aerumnis et voluptatibus depingendis sibi placuisse antequam ad scenae urbanae honorem esset evecta, necesse est ut sit perantiqua; si ulla enim gens patriorum institutorum est tenax, ab exteris novitatibus abhorrens, sunt »agricolae prisci fortes«, et si quid his inveteratum videmus, non fieri potest quin diutissime id sit cultum et exercitatum; atque haec consideratio iam idonea esset ad nostri generis vetustatem comprobendam etiamsi alia argumenta deficerent; verum non deficiunt et iam abunde sunt illustrata; hic igitur sufficiat ad duo primaria delegare, quorum alterum petitur ex lingua vulgari et obsoleta, quam, miserae sane, atellanicorum exodiorum reliquiae exhibent, alterum ex sollemnibus illis et plane typicis personis, quas ex penitissima populi indole profluxisse popularis Italorum comoedia etiamnunc declarat.

Iamque tandem pervenimus ad id quod magis proprie habemus propositum, ad causas indicandas, quas Romanos habuisse verisimile est, cur vere latinum genus oscum videri voluerint; et hac in re illos sibi constare concedes, si locos consideraveris quos in paginae calce descriptos invenies; (1)

(1) Cic. ad Mar. 7. 1: »non enim puto te..... oscos ludos desiderasse, praesertim cum oscos ludos vel in senatu vestro spectare possis«.

sufficiunt profecto ad demonstrandum romanos scriptores atellanam non modo *oscam* appellavisse, sed etiam existimavisse. Quae cum ita sint et tamen sana ratio obstat quominus aut in Latio aut in ipsa urbe fabulas, osco sermone conscriptas, actitatas esse credamus (quotus enim quisque eam linguam callebat?), iam ad incitas redacti essemus nisi viam monstraret locus ille Strabonis (5 p. 233 C.): »τῶν Ὀσκων ἐκλειπομένων ἢ διάλεκτος μένει παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις, ὥστε καὶ ποιήματα σκηνοβατεῖσθαι κατὰ τινα ἀγῶνα πάτριον καὶ μιμολογεῖσθαι«, de quibus verbis, nisi fallor, omnes hodie (1) id iudicant quod Teuffel (»Gesch. d. Röm. Litt.«) annotat: »vielleicht kam dem Strabo die sprache der rustici in den atellanen so fremdartig vor, das er sie für einen andern dialect hielt, verführt überdies durch den namen der osci ludi«. Verum in illis hoc minus placet, quod cum Strabone agitur tamquam sit *φαρμακός*, in quem multorum culpa

Liv. 7. 2: »atellanis, quod genus ludorum ab Oscis acceptum tenuit iuventus«.

Tac. ann. 4. 14: »Oscum quondam ludicrum, levissimae apud vulgus delectationis«.

Varro de l. l. (ed Müller) 7. 29: »item significant in atellanis aliquot Pappum (Casnarem?), senem quod Osci casnar appellant«.

Suet. Caes. 39: »edidit ludos..... et quidem per omnium linguarum histriones«. Eadem fere redeunt ibid. Oct. 43.

(1) *Hodie*, aio, nam Niebuhr (R. G. 1.70) et Welcker (Gr. Trag. 1324) nihildum eiusmodi censebant; sic Niebuhr: »wie wir diese sprache begreifen können, ist es gar nicht befremdlich dass schauspiel in derselben den Römern völlig verständlich waren«; et copiosius etiam Welcker, de Strabonis loco et de suetonianis illis cogitans: »da die oskische mundart noch in Strabos zeiten beibehalten wurde, so müssen wir annehmen dass die neuere lateinische art des Pomponius und Novius... neben der alten herlief; und es ist sehr begreiflich dass man das alte originale volksspiel nicht ganz aufgab«.

averruncetur; si quid enim video, eodem crimine damnandus erat Suetonius, necnon Cicero et alii multi; sed utut id est, summa certe Teuffeli verborum, qua rusticorum sermonem et oscam linguam subinde inter se confundi monet, minime spernenda videtur, sed dignissima quae stabiliatur. Atque nescio an prae ceteris in causam vocandum sit artum vinculum, quo antiquam latinitatem et Oscorum dialectum coniunctas fuisse recentiores, qui «comparativo» linguarum studio operam dant, demonstrarunt; ⁽¹⁾ solet autem tam voces quam formas antiquas rustica lingua tenacius retinere quam litteraria lingua, quae perpetuae immutationi obnoxia est et usu conteritur. Huc adde Latium Campaniae confine esse, et cum rusticis hominibus nobis negotium esse, quos haud verisimile est semper anxie quaesivisse essetne aliqua vox purae latinitatis necne: iam nihil obstat quominus credamus aliquot etiam osca dicta in illum sermonem irrepsisse; satis, opinor, superque causae cur romanis scriptoribus, viris urbanis ⁽²⁾ et qui italicas dialectos prae graeca lingua meram barbariem putarent, atellanarum sermo oscus potius quam latinus videretur. Quod tamen non ita dictum volo, quasi alia necessitudinis vincula inter atellanarum actores et Oscos intercessisse negem, nam tale inceptum nomina *oscum ludicrum* et *atellana* merito confutarent; immo illa nomina ansam dederunt paulo diligentius perquirendi qui tandem illi Osci sint, a quibus latinum

⁽¹⁾ Mommsen Osk. Stud. 18: »es ist bei der vergleihung der lat. und der osk. sprache wohl zu beachten, das neu-lat. und osk. sich wie unser deutsch zum gothischen verhalten; wie viele differenzen verschwinden, wenn man das lat. des S. C. de Bacchanalibus dem osk. gegenüberstellt«.

⁽²⁾ Quousque nimia urbanitas et puri sermonis amor apud Romanos processerint, documento sit liviana illa a Pollione deprehensa patavinitas.

genus nomen traxerit; quae investigatio, quamquam spem haud explevit (tam fluxa et incerta pleraque videbantur), tamen coniecturam subministravit, quam iam expromere lubet; faciatne ad rem videant peritiores.

Suspicio igitur mihi est orta distinguendum esse inter oscum et oscum, et certe ludorum, de quibus nunc agimus, nomen non tam ad Oscorum i. e. Samnitium populum referendum esse, qui »historicis» temporibus per magnam Italiae partem dominabantur, quam ad Latinorum illos gemellos ¹⁾, quos priscis temporibus in Campania vixisse viri docti investigarunt; et nescio an hanc suspicionem ambigua vocis *oscae* vis admodum comprobet; denique suspicor nobis rem esse cum ludis *opici* i. e. *priscae et cascae latinis*.

Quidenim? inter omnes constat *oscum*, *obseum*, *opicum* nil nisi varias formas esse unius ²⁾ eiusdemque perantiqui nominis, quo populus quidam designaretur, et ita quidem ut forma *opica* apud graecos ³⁾ scriptores frequentior sit, forma *osca* sive *obsca* apud latinos; ceterum Romani quoque voce *opica* utuntur, sed paulo mutata significatione, nam gentile nomen esse desiit et dicitur pro *barbaro*, *graecarum litterarum rudi*, *prisco et casco*, *parum erudito*, *spurco* ⁴⁾; sed parum vulgo

⁽¹⁾ cf. Mommsen, l.l. 1. 31 et Niebuhr R. G. 1. 65 ss: die Opiker und Ausoner.

⁽²⁾ v. Festum s. v. 188 (Müller) testantem »opicum interdum dici pro osco«; v. etiam Auson. epigr. 128.

⁽³⁾ Solus Strabo 5 p. 242, vel potius scriptor aliquis quem Strabo prae manibus habuit, discernit Ὀσκους et Ὀπικόνους et ita quidem ut Opici omnium antiquissimi dicantur; dubitamus an recte.

⁽⁴⁾ cf. Gell. 13. 9. 4: »sed ὁ ἄδεις, inquit, οὐκ ἀπὸ τῶν ὕων, ut nostri opici putaverunt«. v. ibid. 2.21.4 et 11.16.7.

Auson. profess. 22: »exesas tineis opicasque evolvere chartas«.

Cato apud Plin. n. h. 29. 7: »nos quoque dictitant barbaros et spurcius nos quam alios opicos appellatione foedant«.

attenditur fieri non posse quin omnes ceterae profluxerint ex notione *casci* et *prisci*; atque rursus hanc notionem numquam futurum fuisse ut vox *opica* adipisceretur, si nomen exterarum alicuius atque a Romanis alienae nationis fuisset; ut iam exemplo rem illustrem; etiamnunc sat magnus est nostratium numerus, inter paganos et insulanos homines praesertim, qui procera statura, oculorum capillorumque colore, postremo saepe etiam victu priscorum Germanorum speciem praebeant; quos si quis verbis denotare velit, Batavorum, Frisiorum, Caninefatium nomina ultro se ei offerant quibus utatur, a Chatorum Sueborumve mentione iniicienda abstineat, opinor; nam consentaneum est ut in quavis regione ea tantum gentilia nomina pro *prisco* dicantur, quae gentes indicent ad ipsam illam regionem⁽¹⁾ pertinentes; necesse igitur est ut admodum arta necessitudo inter Opicos et Latinos intercescerit, utque antiqui Latini eius necessitudinis bene conscii fuerint, siquidem *opicum* in sensum *prisci* abiit.

Neque possum silentio praeterire nonnulla antiquorum testimonia, quae nobis supersunt, quae singulatim considerata parum sane valent, una et simul recensita fere evincunt nomen *opicum* sive *obscum* antiquitus tam Latinos quam Campanos complexum esse, neque Graecos modo sed Latinos quoque illud nomen sic intellexisse; quamquam prae ceteris graeci scriptores laudandi sunt, quandoquidem latini, qui Thucydidi

(1) Quod Niebuhr R. G. 1.79 suspicatur *casum* antiquum nomen esse Aboriginum qui postea vocabantur, apte huc conferas; quamquam haud prorsus eadem ratio est eius vocis et nominis *Opicorum*; hoc enim gentis nomen fuisse omnes consentiunt, num *casum* unquam fuerit adhuc dubium est.

et Aristoteli⁽¹⁾ aequales sint, nos deficiunt; deinde huc faciunt loci illi gelliani, quos modo laudavi, et Fronto (ad M. Aurel. 2.9 et ibid. 1) cui pariter atque Gellio obsoleta illa vox magnopere placuisse videtur, et locus plinianus qui supra laudatus est, qui locus cur aliter⁽²⁾ sit interpretandus atque assolet non video; equidem certe inde efficio Catonem Latinos inter Opicos numerasse; quod autem, »Opicos« in illa sententia paulo latiore vim habet, opinioni nostrae non obstare videtur, utique enim Latinos quoque complectitur.

Postremo huc facit notissimus ille locus apud Strabonem⁽³⁾, de quo iam obiter vidimus, qui locus, nisi omnia fallunt, neque ab iis qui Straboni fidem habent neque ab iis qui omnem fidem ei abnegant, suo pretio aestumatur; utrique enim in eo consentiunt, quod negligunt verba »τῶν Ὀσκῶν ἐκλειπότων«, quae tamen haud negligenda erant; haec enim verba haud currente calamo excidisse apparet cum ex 5.237, ubi paene ad verbum redeunt (»Ὀσκοὶ Καμπάνων ἔθνος ἐκλειπότης«), tum ex contextu; non enim, ut vulgo credunt, Strabo simpliciter affirmat atellanarum actores osce loqui solere, sed tamquam rem et ipsi miram et dignam quae memoretur, certiores nos facit *Latinos in quibusdam ludis ne tunc quidem osco sermone uti desiisse, cum ipsi Osci eva-*

(1) v. Thuc. 6.4, Aristot. pol. 7.10 et eundem apud Dion. Hal. 1. 72: »Ἀριστοτέλης . . . τινὰς ἰστορεῖ . . . ἐλθεῖν εἰς τὸν τόπον τοῦτον τῆς Ὀπικῆς, ὅς καλεῖται Λάτιον, ἐπὶ τῷ τυρρηρικῷ πελάγει κείμενος«.

(2) Plin. n. h. 29.7: »nos quoque dictitant barbaros et spurcius nos quam alios Opicos appellatione foedant«. Mommsen R. G. 1.938 reddit: »ja schimpfen uns mit dem noch gemeinern namen der Opiker«, et legit igitur aliud quid atque nos legimus.

(3) Strab. 5.233: »τῶν Ὀσκῶν ἐκλειπότων ἡ διάλεκτος μένει παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις κ. τ. ἐ.«.

nūissent, osca lingua intermortua esset; quid hoc monstruosius cogitari potest? oportebat profecto aliquanto maiorem circumspectionem adhibitam esse ab iis, qui ex tali loco effecerint atellanarum sermonem *oscum* fuisse. Verum non is est Strabo qui soleat ineptias garrere, et dubitamus an vel sic ex nostro loco veritas possit erui, dummodo cum grano salis, ut aiunt, verba accipiamus; nam ut Oscos illos in patriam atque adeo ad inferos (ἐκλελοίπασι γάρ) facessere iubeamus, quid aliud sibi vult atellanarum sermo ad *extinctam* potissimum nationem relatus, nisi significat *Strabonis saltem aetate nec volam nec vestigium fuisse ullius campanae gentis, quae eodem sermone uteretur atque atellani?* neque mirum hoc est profecto, nam aliquanto altius, ex opicis nimirum temporibus, eiusmodi natio repetenda erat; quamquam hoc ipsum iam Strabo forsitan senserit et *Oscos* dixerit, cum priscum illum populum designare vellet, quem nos *Obscos* sive *Opicos* appellamus; certe Strabonis quae fuit aetas hanc suspicionem quodammodo probare videtur, nam haud verisimile est eorum quoque *Oscorum*, qui ex historia sunt noti, sermonem, vix uno saeculo post bellum sociale lapso, iam prorsus evanuisse; hisce perpensis illud »ἐκλελοιπότην« de industria et consulto a Strabone videtur additum, et veram eius vim hanc esse puto ut nos moneat in atellanis sermonem quemdam priscum, absoletum, *opicum* denique moris fuisse. Iam igitur Strabonem relicturi statuamus id, quod sua auctoritate ille nos doceat (i. e. *non* esse in Campania qui eodem atque atellani sermone utantur) verissime esse observatum, sed fraudi ei fuisse quod nimis religiose popularem etymologiam suspexerit. Atque eadem fere est Taciti ratio (ann. 4.14: »*Oscum* quondam ludicrum«), quem et ipsum nullam inter osca ludicra et »historicos« Oscos intercedentem

necessitudinem vidisse, nec tamen a vulgata etymologia discedere ausum esse, declarat prudentissime subiuncta vocula »quondam«.

Quod autem ad »prae-historicos« Oscos sive Opicos attinet, quibus nostrum genus nomen suum debet, ne illorum quidem memoria Strabonis aetate erat oblitterata, nam ipse Strabo (5. 242.) adhuc auctorem habuit, qui Opicos, diversos ab Oscis, omnium antiquissimos Campaniae incolas fuisse testaretur; atque de Opicis potius quam de Oscis Dion. Hal. ⁽¹⁾ quoque cogitavit, cum prae ceteris Ὀπικούς incusandos putaret, a quibus urbs Roma, ex graeca urbe qualis antea fuisset, in deterius esset mutata.

Ut tandem concludamus: *oscum ludicrum* est genus priscae latinum, eiusque nomen non ab Osco-Samnitibus sed ab Opico-Latinis sumptum est, qui longe remotis temporibus non Latii modo sed Campaniae ⁽²⁾ quoque rura colebant;

⁽¹⁾ 1. 89. Dionysii verba tam iucunda sunt, et simul tam luculente docent quae fuerit eruditorum opinio de dialectis italicis, ut non possim ea non describere: »ὥστε θαρρῶν ἤδη τις ἀποφαινέσθω . . . ἑλλάδα πόλιν αὐτὴν (Ῥώμην) ἀποδεικνύμενος . . . αἱ δὲ τῶν βαρβάρων ἐπιμιξίαι, δι' ὧς ἡ πόλις πολλὰ τῶν ἀρχαίων ἐπιτηδεύματων ἀπέμαθε, σὺν χρόνῳ ἐγένοντο. Καὶ θαῦμα μὲν τοῦτο πολλοῖς ἂν εἶναι δόξειε . . . πῶς οὐχ ἅπαξ ἐξεβαρβάρωθη, Ὀπικούς τε ὑποδεξαμένη καὶ Μάρσους καὶ Σαννίτας καὶ Τυρρηνοὺς καὶ Βρεττίους κ. τ. λ.«. Observa nominum gradationem vel potius descensionem, qua Opici prae ceteris ad corrumpendam urbem multum contulisse dicuntur; nempe ignorabat Dionys. hoc nomine eos ipsos priscos Latinos denotari, quos plane Graecos fuisse demonstrare volebat.

⁽²⁾ Mommsen R. G. 1. 31: »dagegen wohnten in Campanien vor der gr. und samn. einwanderung wahrscheinlich Latiner; denn die italischen namen, . . . Opisci (arbeiter) sind nachweislich älter als der samn. einfall, und beweisen dass als Kyme van den Gr. gegründet ward, ein ital. und wahrscheinlich lat. stamm, die Ausoner, Campanien innehatten«.

nomen vero *atellana*, (nam in vulgata etymologia acquiescendum videtur donec aliqua probabilior derivatio inventa sit) videtur eo spectare, ut circa Atellam oppidum aliquanto frequentior, et fortasse etiam diutior, illorum ludorum usus fuerit quam usquam alibi, sive quia Opicorum mores atque ipsi Opici in agro atellano Osco-Samnitium dominationi supervixerant, seu, quod verisimilius est, quia inquilini Samnites non minus quam prisci incolae illis ludis delectabantur atque eorum usum a victis Opicis asciverant; utut id est, vox *atellana* in causa esse videtur cur posterioris aetatis Romani osca ludicra iam perperam ad recentiores Oscos referre coeperint, qui verbo quidem tenus Osci, revera Samnites erant; utque in talem opinionis errorem urbani Romani inciderent ideo proclivius erat, quod atellana, ut erat rusticorum virorum liberum oblectamentum, ne vere oscas ¹⁾ quidem voces interdum aspernata esse videtur; quamquam haud dubie multo maior earum vocum erat numerus, quae, quamvis priscae latinae, aut quia obsoletae aut quia nunquam in usum litterarium receptae erant, urbanis auribus peregrinum sonarent et pro oscis haberentur; nam in universum certe atellani nativam linguae latinae indolem atque nervos aliquanto cariora et antiquiora habebant quam urbani illi, quibus polientibus et graecissantibus litterarius sermo elegantior sane sed elumbior quoque iamiamque erat evasurus.

¹⁾ Ceterum ex eiusmodi loco, qualis est apud Varron. l.l. 7. 29: „item significant in atellanis aliquot Pappum (Casnarem?), senem quod Osci casnar appellant“, potius efficiam perpauca quam permultas oscas voces in atellanam irrepsisse, siquidem ne Varro quidem uberiores exemplorum copiam in promptu habebat.

De atellanis, de exodiis, de fabula satyrica apud Romanos.

„existit ex populo turba et confusio“.

Vetus est inter viros doctos contentio utrum Romani pariter atque Graeci fabulas satyricas habuerint necne, et in utramque partem a multis multa sunt disputata; dubito tamen an lis iam pridem ad exitum esset perducta et composita, si id quod quaerebatur paulo diligentius esset definitum; non enim hoc erat quaerendum num umquam satyricum apud Romanos in eodem quo apud Graecos honore fuisset habitum, sed hoc tantum investigandum erat num verum esse posset Porphyronis ad Hor. A. P. 220 scholium: »*Satyrica coeperunt scribere ut Pomponius Atalanten vel Sisyphon vel Ariadnen*“; attamen qui huius annotationis auctoritatem impugnant, perinde agere solent ac si Porphyrio nihil satyrico sollemnius apud Romanos exstitisse testaretur; deinde hoc etiam parum vulgo observant, ipsam vocem *satyricum* aliis temporibus aliam vim habere; ita ut, etiamsi

Porphyrioni credamus annotanti Pomponium aliquot satyrica scripsisse, tamen minime opus sit credere illa satyrica omnibus numeris perfecta et antiquissimis graecis satyricis similima fuisse; sic apud Athen. 13. 595 legimus ol. 113. 4 in urbe Susiς σατυρικὸν δράματιον actitatum esse, τὸν Ἀθήνα, quo Harpalos, qui magna cum praeda necnon cum amicu Athenas fugisset, ludibrio haberetur; sic Alexandrini ⁽¹⁾ quoque ex ipsa vita interdum argumenta hauriebant, quae satyricis fabulis tractarent, et alius illis temporibus erat poeta tragicus, alius ποιητὴς σατύρων; sic iam Sophoclis et Euripidis, satyrica scribentium, fuerat alia ratio atque Aeschyli, cuius satyrica cum τριλογία artius cohaerere solerent; attamen multi sic ratiocinantur quasi, si Porphyrionis scholium verum esse concederent, iam consequens esset ut Romanos tetralogiis usos esse opinarentur.

Animus est hac disputatione quaestionem illam ad iustam normam redigere, et demonstrare atellanarum scriptoribus tam liberam argumentorum optionem fuisse, ut nihil obstat quominus inter magnum *atellanicorum* exodiorum numerum aliquot *satyrica* quoque argumenta a Pomponio, Bononiensi nimirum, tractata esse suspicemur; atque primum locum classicum, quo de atellanis agitur, inspicere velim et de ipsius vocis *atellanae* significatione videre, deinde Welckerum, qui totum scholium damnat et praeposterum iudicat, quantum potero, refellam, tum Vahlenum refutare conabor, qui mediam quamdam viam ingressus illud scholium ita verum habet ut non de satyricis sed de atellanis sermonem esse coniiciat, postremo ea argumenta, quae nondum allata erunt nec tamen praetermittenda videbuntur, subiungam.

⁽¹⁾ V. Bergk. G. L. 3. 243.

I. de Livio ⁽¹⁾ 7.2 et de vi vocis „atellanae”.

Si iis, qui priore huius saeculi parte et nonnullis etiam qui ante hosce viginti annos de atellanis, exodiis, saturis scripserunt, credendum esset, fere nihil causae esset cur livianae rerum scenicarum expositioni repugnaremus; nunc vero ratio est mutata et nemo fere est, opinor, quin videat et multa incredibilia a Livio narrari et ipsum illud caput scatere subobscuris vocibus et dictis; ita ut identidem viri docti coniecerint non tam suam sententiam proferre Livium quam antiquiorem quempiam scriptorem ad verbum describere, qui confusius quam prudentius de hisce rebus disputaverit; et revera, ista suspicio valde arridet, nam quae hoc capite leguntur multo obscuriora sunt quam pro Livii scribendi ratione; cuius obscuritatis ut unum exemplum dem: quid sibi vult illud *conserta*? alii (atque haec explicatio sua simplicitate commendatur, nam haec ipsa videtur vis esse verbi *conserendi*) dicunt illa exodia eodem modo atellanis adnexa fuisse quo apud Graecos quondam satyrica fabula peractam trilogiam sequi erat solita; hanc explicationem, etsi aliquanto magis quam ulla alia Livii verbis nititur, hodie tamen non facile quisquam ²⁾, sicut opinor, veram esse sibi persuaserit; quid enim atellanae, generi levissimo et a dramatica sublimitate longe longeque abhorrenti, immo quod ipsum

⁽¹⁾ »Postquam lege hac fabularum a risu ac soluto ioco res avocabatur et ludus in artem paulatim verterat, iuventus, histrionibus fabellarum actu relicto, ipsa inter se more antiquo ridicula intexta versibus iactitare coepit; quae exodia postea appellata consertaque fabellis potissimum atellanis sunt; quod genus ludorum ab Oscis acceptum tenuit iuventus nec ab histrionibus pollui passa est; eo institutum manet, ut actores atellanarum nec tribu moveantur et stipendia, tamquam expertes artis ludicrae, faciant».

⁽²⁾ Weidnerum excipio, cuius inspice, quaeso, annotationem ad Juv. 3. 175.

omnia ea continebat quae ab exodio postulari possunt, cum exodio? Ideoque alii, invito Livio, suspicati sunt illa exodia, quae antea certo argumento caruissent, in paulo cultiorem atellanam paulatim transiisse et cum hac *concreta esse*¹⁾; quae interpretatio ut aliqua veritatis germina habeat, attamen neque expedit difficultatem quae Livii verbis inest, neque satis distinguit atellanam, rusticorum virorum liberum oblectamentum, ab atellana in scenam publicam inducta. Et ipsa quoque vox *exodia*, quantas dissensiones, quam prorsus incredibilia excitavit! sic multi a Livio, qui revera id testatur, decepti, affirmant exodium nomen esse antiquae saturae²⁾, atque popularis Romanorum comoediae hosce gradus exstitisse: *saturam, exodium, atellanam, mimum*; et, cum exterum nomen miramur, quo res quam italissima indicetur, responsum paratum habent: »ab italicis Graecis nomen desumptum est»; atqui magnopere vereor ne ista ratione iam nihil non nobis obtrudi possit; quid? *exodium* igitur prorsus aliud quid sibi vult atque omni aetate omnes homines putaverunt? non amplius vera sed falsissima³⁾ iam putandus est annotasse scholiasta ad Juv. (4) 3. 175: »exodiarus apud veteres in fine ludorum intrabat, qui ridiculus foret, ut quidquid lacrimarum atque tristitiae, quae exissent

(1) Sic primus, ni fallor, Jahn, Hermes II. 226.

(2) Attende tamen, nam in hisce paulo subtilioribus quaestionibus nihil indignum est ad quod attendatur, τὸ ὑστερον προτερον: »ridicula intexta versibus ... quae exodia postea appellata consertaque fabellis potissimum atellanis sunt«.

(3) Bernhardt Röm. Litt.: »das exodium betrachteten Scaliger und Casaubonus als anhang zum vorigen stück oder intermezzo, verleitet durch des schol. ad Juv. 3.175 thörichte bemerkung«.

(4) Juv. rec. Jahn, cur. Buecheler.

Cf. Plutarch. Crass. 33 totum, quaeso, caput.

ex tragicis affectibus, huiusce spectaculi risus detergeret»? *exodium* non amplius est vox technica, ut aiunt, sicut *hypocrita, orchestra, embolium*, et apud nostrates *lever de rideau, acteur, parterre, intermezzo*, ex ipsa artium patria petita, sed *ex magna Graecia oriunda est atque italicam saturam indicat*? quis est qui non videat istas coniecturas et inter se haud quadrare (quid enim latinum genus, quod nequaquam ad scenam pertineret, cum graeco nomine?), et singulatim spectatas mera commenta esse?

Attamen caveamus ne prae hisce vitiis, quae liviano contextui adhaerent, ultimam illam et primariam confusionem, unde ceterae omnes profluxerunt, negligamus; dico mirum modum quo Livius histrionalem artem et scenam publicam cum satura et atellana confundit; sed liceat mihi rem paulo altius repetere et paucis in memoriam revocare, quae fuerint atellanae fata; etenim spero fore ut, illis auditis, livianae confusioni apud te quoque, lector, aliqua venia parata sit.

Constat igitur nobis, si tamen unquam iuventus romana quidquam cum scena publica commune habuit, constat ab Andronici certe temporibus, qui primus »argumento fabulam seruit» i. e. graecas fabulas Romam transtulit, et histrionalem artem et iuventutem romanam suam utrosque et sibi propriam viam iisse; hinc histriones, infimae sortis, ut fit, homines, arte sua quaestum facientes, illinc ingenuos iuvenes, *inter se* (1) ex saturis atellanisque, omni anxie circumscripto argu-

(1) Nam quomodo quisquam hisce verbis: »iuventus *histrionibus fabellarum actu relicto ipsa inter se* more antiquo ridicula intexta versibus iactitare coepit« offendi possit, non video; mihi certe sanissima videntur; dummodo haec verba sic intelligamus ut intellegi debent, dumque statuamus *iuventutem se a scena abdicasse*; nam prorsus iniuria Weissenborn ad l. *ex actu relicto* efficit illa ridicula in scena actitata esse postquam iusta fabula peracta esset.

mento carentibus, delectationem quaerentes; quod tamen non ita dictum volo, quasi putem exodiorum scriptores (nam non video ullam causam esse cur putemus sullanis demum temporibus exodia in scena actitari coepta esse) numquam iocum quempiam aliquave ridicula ex populari ingenuorum comoedia in suam rem convertisse; hoc tantum dico, verbis Mommseni usus, quibus nihil aut facetius aut acutius mihi fingere possum: »zwischen dem histrio und dem atellanenspieler war der unterschied ungefähr eben so gross wie heutzutage zwischen dem, der auf die bühne und dem, der auf den maskenball geht", et nisi egregie dicti vim attenuare videar, de meo iam subiungere velim illud, inter histrionem infamia notatum et atellanae actorem omni macula liberum, discrimen non aliquando aut aliquandiu exstitisse sed usque durasse. Iam vides me in ea, quae postremo loco Livius tradit,⁽¹⁾ non dubitare quin iurem, atque illud *tamquam* sic accipere ut dictum sit pro *ulpote qui sint*.

Ceterum vix opus est ut dicam de hoc atellanarum genere, quod neque ad scenam publicam neque ad litteras et litteratos homines pertineret, perpaululum nobis compertum esse, quinimo nihil nobis compertum futurum fuisse nisi Sullanis fere temporibus Pomponio et Novio, *exodiorum scriptoribus* ⁽²⁾

(1) »Quod genus... tenuit iuventus nec ab histrionibus pollui passa est: eo institutum manet, ut actores atellanarum nec tribu moveantur et stipendia *tamquam expertes artis ludicrae* faciant»

(2) Quo iure vulgo statuunt viri docti Pomponium et Novium *nonnisi atellanica* exodia concipsisse, equidem non assequor; an forte, si quando quis novum genus litterario scenicoe usu adaptavit, censendus est ille per totam vitam nonnisi id ipsissimum genus coluisse? attamen non aliter agunt ii, qui *Agamemnomem, Marsyan, Herculem, Phoenissas, similia omnia ad atellanicas personas redacta* fuisse volunt; quidni nobis demonstrent, cuius fuerint in illis fabulis Dossenni, Pappi, ceterorum partes? oleum et operam perderent, opinor, nam habent vel ridicula suos fines, qui haud migrari solent quin ridicula fiant absurda.

varietati quae populo semper grata est studentibus, in mentem venisset hanc ipsam atellanam idoneam materiem praebere, quae in scenae usum converteretur; cuius perpetrati consilii nos hodie illum fructum percipimus, ut ex illis *exodiis* atellanicam speciem indutis coniectura possimus assequi, quales fuerint *verae atellanae* natura et forma. Haec autem vera atellana quin vel postea in suburbiis atque in Latii pagis et oppidis (cf. Juv. 3. 175) sit culta et sedulo exercitata, nihil causae est cur dubitemus; sed cum scena prorsus nihil commune habebat, atque optimo iure igitur Livius dicere potuit iuventutem, nimirum quod per se staret, hoc genus ab histrionibus pollui non passam esse; hanc et nullam aliam veram vim esse eorum verborum, quibus L. dicit atellanarum *actorum* conditionem ab *histrionum* conditione diversissimam esse, mihi certum est et deliberatum, et tibi quoque, lector, probatum iri spero; nam reputa quaeso: pro certo est traditum, ⁽¹⁾ et si non traditum esset tamen per se id intelligi posset, imperatoria aetate atellanas (i. e. atellanica *exodia*, nam de vera atellana nemo fere loquitur nimirum) ab histrionibus, quaestus causa artem profitentibus, agi solitas esse, illosque histriones prorsus eidem ignominiae obnoxios fuisse qua omnes histriones flagrabant; nonne igitur Livius, vel quisquis is est quem L. prae manibus habuit, non dico *nobis* sed *sibi* manifestam absurditatem vendidisset, si l. l. (»eo institutum manet etc«) de atellanicorum *exodiorum histrionibus* locutus esset? ⁽²⁾

(1) v. Friedländer apud Becker 4. 546.

(2) Magnopere dolendum est, quod nullus scriptor ex liberae reipublicae temporibus expressis verbis testatur sua quoque aetate atellanas i. e. exodia ab *histrionibus* actitata esse; quamquam huius silentii ratio in promptu est, siquidem post Pomponium et Novium

Hisce perpensis, iam cernis sine dubio, lector, quid illi nescio cui, quem Livius et Valer. Max. (1) eundem auctorem habuerunt, fraudi fuerit: nempe *exodiorum* nomen fuit in causa, quo atellana, in scenae usum postquam converti coepta erat, denotabatur.

Verum nequaquam illinc sequitur omnia exodia atellanas aliquandiu frequentior fuit mimi usus (v. Cic. ad fam. 9.16 et Macrob. 1.10.3), et ipsi Ciceroni, cui imprimis nostram scenae, quae illo tempore fuit, notitiam debemus, ut erat eruditus homo et graecis litteris imbutus, levius exodiorum, tam mimorum quam atellanarum, genus parum placebat (v. Cic. ad fam. 7.1.3); nunc vero sunt, quos ex illo silentio efficere non pudeat ingenuos homines aliquandiu in scena publica atellanas actitasse, atque multo demum postea histriones in illorum locum successisse; atqui haec coniectura non modo cum expressis Livii verbis (*quod genus tenuit iuventus nec ab histrionibus pollui passa est*) adversa fronte pugnat, sed nobis obtrudit etiam prorsus incredibile aliquid; nam profecto non ea erat apud Romanos histrionum conditio, ut consentaneum sit putare ingenuos homines in publicam scenam prodiisse, ut animi causa plebeculam delectarent; hanc absurditatem sensisse et abunde redarguisse videtur Mommsen (R. G. lib. 4. 440 in calce): »die zeit wo diese (i. e. schauspieler von profession) anfangen sich mit ihr (i. e. mit der atellana) zu befassen, ist nicht überliefert, kann aber kaum eine andere gewesen sein als diejenige, in welcher die atellane unter die regelmässigen bühnenspiele eintrat, das heisst die vorciceronische epoche; damit ist nicht im widerspruch, dass noch zu Livius zeit die atellanenspieler..... ihre ehrenrechte behielten, denn darum, dass schauspieler von profession gegen bezahlung die atellane mit aufzuführen anfangen, ist noch gar nicht gesagt, dass dieselbe nicht mehr, z. b. in den landstädten, von unbezahlten dilettanten aufgeführt ward und das privilegium also fortwährend anwendbar blieb«. Vellem modo illud »privilegium« abesset, quod nescio an quempiam in errorem inducere possit.

(1) Val. Max. 2.4.4: »quod genus delectationis italica severitate temperatum ideoque vacuum nota est; nam neque tribu movetur nec a militaribus stipendiis repellitur«. Illa »severitas« paulo longius, si quid video, arcessita est.

fuisse (sive potius *atellanica*, nam in scena publica nullus erat locus dicacitati et spontaneis ingenii documentis, sed, secus atque in vera atellana, ea tantum proferenda immo reddenda erant, quae *scriptor* singulis personis impertiverat, magister praemanderat), inuria, aio, inde efficias omnia (1) exodia atellanicam formam habuisse; attamen nescio an antiqui nomine *atellana* identidem ea quoque exodia designaverint, quibus *nihil* cum vera atellana commune esset, i. e. suspicor voces *atellanam* et *exodium* haud raro promiscue esse adhibitum; sic apud Tac. ann. 4. 14 legitur: »osum quondam ludicrum..... eo flagitiorum et virium venisse, ut auctoritate patrum coercendum sit; pulsi tum histriones Italia«, quae verba, in suo sententiarum nexu (2) spectata, demonstrant Tac. de exodiariis *generatim* locutum esse; sic apud Sueton. Cal. 27: »atellanae poetam..... cremavit«, ibid. Nero 39: »Datus atellanarum histrio in cantico quodam *ὕμνῳ πατρὶ, ὕμνῳ μητρὶ!*..... et in novissima clausula *Orcus vobis ducit pedes* senatum demonstraverat«; ibid. Galba 13: »atellanis notissimum canticum exorsis«; quibus omnibus nihil aliud nimirum indicatur, nisi id, quod ibid. Tib. 45 »atellanicum exodium« dicitur, et ibid. Dom. 10 »scenicum (3) exodium«, quodque

(1) Suet. Tib. 45: »in *atellanico* exodio«; Juv. 6.71: Urbicus *exodio* risum movet *atellanae* gestibus Autonoes«. Haec nimirum eo spectant, ut, praeter atellanica exodia, etiam diversi generis exodia fuerint.

(2) Haec apud Tac. praecedunt: »postremo Caesar de immodestia histrionum rettulit; multa ab iis in publicum seditiose, foeda per domos temptari.« Ceterum cf. de hoc loco et de Dion. Cass. 57. 21 Friedländerum S. G. 1. 435.

(3) »Occidit et Helvidium filium, quasi scenico exodio *sub persona Paridis et Oenones* divortium suum..... taxasset.«

cum vera atellana nil nisi nomen commune habuisse videtur; nisi forte Maccum quempiam subinde graeco sermone usum esse, aut Paridem potius sub Bucconis quam sub Paridis persona prodiisse opinamur; sed locus est qui litem dirimat, nam legitur apud Lyd. *περὶ ἀρχῶν* 1. 40: „ἀτελλάνη ἐστὶν ἡ τῶν λεγομένων ἐξοδιῶν.” Quid quod *exodium* et *atellana* tam prorsus in unam notionem confluerunt, ut Juv. 3. 175 vel *veram illam atellanam*, quae iamdudum ex urbe rus exulaverat, *exodium* (1) appellaverit!

Quodsi rogas quando et qua potissimum ratione exodium et atellana idem significare coepisse videantur, equidem nullus dubito, quin iam Pomponii et Novii temporibus id factum sit: qui cum aliquandiu praesertim atellanas i. e. *atellanica* exodia scripsissent et scenae mandassent, sicut tituli quos videas apud Ribbeckium (Com. frgta) evincunt, (2) haud temere coniicias alteram vocem in alterius vim et iura transiisse, et brevi admodum plane synonymas eas factas esse. Itaque erat profecto cur Livius, vel quisquis ipsi Livio fuit auctor, anti-

(1) »Pars magna Italiae est, si verum admittimus, in qua nemo togam sumit nisi mortuus; ipsa dierum festorum herboso colitur si quando theatro maiestas *tandemque redit ad pulpita notum exodium*, cum personae pallentis hiatum in gremio matris formidat rusticus infans et q. s. Locus iucundior est quam nonnulli interpretes suspicantur; observa illud »explicativum« *que* in *tandemque*, quo maiestas illa haud maior evadit, et verba *tandem redit*, quae longam bonorum oppidanorum expectationem depingunt, nihil habent cur (cum Weidnero) γλαῦκ' Ἀθήναζε portas atque prius atellanam deinde exodium actitatum esse coniicias.

(2) Nam haud dubie non Macci et Pappi tantummodo, sed Agricola quoque, Bubulcus, Capella similia maiorem partem ad *atellanica* exodia referenda sunt.

quam saturam, exodium, atellanam confunderet, (1) cum praesertim reputaverimus vel ante Pomponium (quamquam nullus scriptor id testatur; sed nullo testimonio in tam perspicua re nobis opus est) exodia in scena actitata esse et simillimum veri esse illa antiquiora exodia perinde ridicula et iocos a *satura* mutuata esse atque posteriora exodia sollemnes suas personas et alia multa ex vera atellana, saturae illa gemella, (2) sumpserunt; non quasi unquam iuventus quas inter se saturas agere solebant, *exodia* appellaverint (quid enim vox illa »technica« cum iuventute?); hoc tantum dico: minime mirer si iam ante Pomponium, qui primus atellanas, pro scenae usu mutatas nimirum, exodiorum loco adhibuit, *satura* in eundem usum conversa sit, sique *in urbe* illa iuventutis *satura* quoque, quae neutiquam ad scenam pertinebat, propterea quod aliquam cum saturicis exodiis similitudinem habebat, identidem nomine *exodio* designata sit.

Iamiamque a Livio discessuri hoc igitur teneamus: veteres propter eas causas quas indicavi, quaeque in promptu sunt, ut opinor, voci *atellanae* latiore vim (*exodii*) tribuerunt; hinc lacrimae, hinc Livii confusio, qui suo argumento imeditus et intricatus fuit, hinc multo minus ferendus opinionis error eorum qui, quoniam Pomponius atellanas scripsit (accuratius: *exodia scripsit atque primus atellanica exodia*

(1) »iuventus..... ipsa inter se, more antiquo, ridicula intexta versibus iactitare coepit; quae exodia appellata consertaque fabellis potissimum atellanis sunt.”

(2) Sane non facio cum A. W. Schlegel, vorlesungen üb. dram. kunst 2. 6, atellanam et saturam unum idemque fuisse statuenti, sed utramque ex ipso Latinorum sanguine procrevisse et inter se cognatissimam esse lubenter assentior.

scripsit), obstinate affirmant *omnes* ⁽¹⁾, quotquot ille fabulas scripsit, *atellanica* exodia esse; vix enim opus esse videtur monere, *omnia*, quae ridicula forent et ad auditorum animos exhilarandos apta, in exodiorum scriptorum rem fecisse. Atqui nunc iam videamus, quomodo Welckerus misellum illud Porphyronis scholium sollicitet atque disturbet.

II. Welckerus. ⁽²⁾

Animus est de argumentis a Welckero allatis eodem ordine, quo ab illo proposita sunt, singulatim videre, atque singulis ea adiungere, quae idonea videbuntur ad meam a viri doctissimi sententia discrepantem opinionem stabiliendam; nam omnia fere, quae nunc cum maxime apud Horatii interpretes de hac quaestione leguntur, ex acutissima sane et accuratissima Welckeri disputatione sunt hausta; itaque sedulam dabo operam ne de ullo paulo graviore Welckeri argumento agere supersedeam; quod inceptum si haud improspere successerit, sique non prorsus iniuria nonnulla de Welckeri argumentatione dubia movisse videbor, vix erit opus ut data cura de aliorum opinionibus agam, quae totae a Welckero pendeant.

W. (1361) igitur affirmat Romanos satyricam Graecorum fabulam nec transtulisse unquam nec imitatos esse, „quia Satyri atque Silenus a romana mythologia alieni essent”. En iam dictum „per saturam”, nisi fallor, et aptissimum quo litis diiudicatio ad calendas graecas differatur; nam quisnam mortalium est, qui de ista re dubitet? quis unquam

⁽¹⁾ Quod ne veteres quidem affirmant; recenseas modo locos (apud Ribbeckium invenies), ubi Pomponii et Novii fabellarum tituli citantur.

⁽²⁾ „Die Griechische Tragoedie,” Mus. Rhen. 1841 p. 1361 ss.

opinatus est Satyros in urbe Roma domicilium habuisse, aut quidquam in agro latino natum esse, quod graeco satyrico subsimile esset? verum haec non erat quaestio; cum exodiis rem habemus, quae Romae, Romae tantummodo, in scena publica, postquam aliquod legitimum drama peractum erat, edebantur, atque hoc erat quaerendum, num illa scena etiam Pomponii aetate tam prorsus a graeca mythologia abhorreret, ut exodiorum scriptoribus, ridicula quae in suam rem converterent undique quaerentibus, religionem fuisse oportuerit, quominus interdum satyrica argumenta arriperent; atqui qui ad hanc quaestionem vere et ingenue respondere velit, necesse est concedat et Silenum (illum in „Cyclope”) ridiculum esse, neque urbanam scenam id temporis (de Pomponio, bononiensi nimirum, agimus) a graeca mythologia abhorruisse; parca illa apud Romanos praetextata meliora nos docet.

Deinde ad nonnullos apud grammaticos locos delegamur, qui, Welckero iudice, expresse ⁽¹⁾ testantur Romanos satyricam Graecorum fabulam non imitatos esse, unde ego, praefiscine dixerim, plane contrarium efficio; nam ut locum illum apud Marium Victor., ⁽²⁾ unde tantum apparet atellanam i. e. atellanicum exodium satyricae fabulae simile esse, mittamus, sed de iis tantum videamus, quae ex Diomede citantur (Keil p. 482): „poematis dramatici vel activi genera sunt quatuor, apud Graecos tragica, comica, satyrica, mimica,

⁽¹⁾ 1362: „es gab ferner kein röm. satyrspiel weil die grammatici ausdrücklich dagegen zeugen“.

⁽²⁾ M. V. 2. 4. 25. p. 110 Gaisford: „superest satyricum, quod inter tragicum et comicum stilum medium est.... quod genus nostri in atellanis habent“.

apud Romanos praetextata, tabernaria, atellana, planipes," et (K. p. 489 s.): »tertia species est fabularum latinarum, quae a civitate Oscorum Atella..... atellanae dictae sunt, argumentis dictisque iocularibus similes satyricis fabulis graecis..... latina atellana a graeca satyrica differt, quod in satyrica fere Satyrorum personae inducuntur, aut si quae sunt ridiculae similes Satyris, Autolycus, Busiris, in atellana oscae personae, ut Maccus«.

Et sane hi loci, a suo nexu divulsi et seorsum nobis propositi, haud inepte in Welckeri thesin facere videntur; verum si iam ipsum Diomedem evolvimus, quantum mutata ab illa, quam modo iis inesse sententiam opinabamur, speciem immo rationem nobis praebent? quid enim? passim et nusquam non, fere dixerim, ex Diomedis »de poematibus« libello apparet eum per *tragoediam* non graecam modo tragoediam intelligere sed eam quoque latinam tragoediam, quae nonnisi latino sermone a graeca *trag. differt (crepidatam)*, per *comoediam* non graecam modo sed *latinam palliatam* quoque; ut unum exemplum dem, ubivis enim apud Diom. plura ipse invenias, (p. 490) inter ipsa illa verba, quae Welckerum modo laudantem audiebamus, haec leguntur: »togata praetextata a *tragoedia* differt, quod in tragoedia heroes inducuntur, ut *Pacuvius tragoedias* nominibus heroicis scripsit, Orestem, Chrysen, et his similia, *item Attius*; in praetextata autem quae inscribitur Brutus,.... Togata tabernaria a *comoedia* differt, quod in comoedia graeci ritus inducuntur personaeque graecae, Laches, Sostrata; in illa vero latinae. Togatas tabernarias in scenam dataverunt praecipue duo, L. Afranius et G. Quintius; nam *Terentius et Caecilius comoedias* scripserunt«; tum iam sequuntur illa: »latina atellana a graeca *satyrica* differt, quod in *satyrica*

fere Satyrorum personae inducuntur, aut si quae sunt ridiculae similes Satyris, Autolycus, Busiris; in atellana..... Maccus«.

Luce clarius, ut opinor, ex hisce apparet Diomedem, cum illam ⁽¹⁾ dramaticorum generum recensionem scriberet, de vere romanis tantum generibus egisse atque consulto ea omnia excepisse, quae nonnisi latino sermone a graecis fabulis differebant; ita ut, si quis inde efficere velit Romanos numquam satyricum habuisse, perinde agat ille acsi efficiat ne palliatam quidem vel crepidatam rhintonicamve Romae exstitisse; nam horum generum apud Romanos Diomedes in sua recensione illa non magis facit expressam mentionem quam fabulae satyricae. Ergo! ⁽²⁾

Proinde tu, lector, controversiam discepta: Orestes Chryse laudantur tamquam graecae personae *in tragoedia apud Romanos*, Laches Sostrata tamquam graecae personae *in comoedia apud Romanos*; *in satyrico apud quos* iam tibi videntur tamquam graecae personae Busiris Autolycus laudari? tu iam decerne.

Iam pergamus et strictim videamus de loco, qui legitur apud Athenaeum 6. 261: »Σύλλαν φησί.... οὕτω χαίρειν μίμοις καὶ γελοιοποίοις, φιλόγελων γεγόμενον.... Ἐμφανίζουσι δὲ αὐτοῦ τὸ περὶ ταῦτα ἰλαρόν αἱ ὑπ' αὐτοῦ γραφεῖσαι σατυρικά καὶ κωμωδία τῇ πατρίῳ φωνῇ«, ubi Welckerus de atellanis

⁽¹⁾ »Poematis dramatici vel activi genera sunt quatuor; apud Graecos tragica, comica, satyrica, mimica, apud Romanos praetextata, tabernaria, atellana, planipes«.

⁽²⁾ Viro cl. Cornelissen, τῷ μακαρίτη, hanc conclusionem probatam fuisse grato animo reminiscor.

cogitat, nam »absurd⁽¹⁾ wäre es, statt des eigentlichen und geläufigen kunstausdrucks, überhaupt eine umschreibung zu suchen». Atqui, licet mihi non magis quam W^o constet Sullam satyrica scripsisse, neque animum inducam ut negem σατυρικάς κωμωδίας atellanas (exodia nimirum, nam *scriptae* atellanae sunt exodia) significare *posse*, nimium quid nobis probare studet W., cui illa verba *documento* sunt Athenaeum de atellanis locutum esse; nam ut concedam Sophoclem sane Aeschylumve suos σατιλῶνς haud facile comoedias appellaturos fuisse, alia, nisi forte toto caelo erramus, Athenaei et Sullae est ratio; cuius aetate de veris illis Satyris actum fuisse bene scimus, illorum ridicula, in spurcius fortasse mutata, adhuc aptissima fuisse ad Sullae aequaliumque animos recreandos nostro iure putabimus, donec meliora docti erimus. Denique fugit me arcana illa vis, quam, W^o iudice, κωμωδία habet; quam vocem si utique ad vivum resecare malis, quidni facias cum Diomede, qui per *comoediam* nonnisi graecam aut a graecis illam sumptam comoediam intelligit, et statuas κωμωδίας *nullo modo* atellanas significare posse?

Sed iam ad ipsum rei cardinem pervenimus atque agendum erit de Porphyrius⁽²⁾ illo scholio (de ipso Horatio mox videbimus), quod W. acerrime impugnat, ego utrum verum an falsum *sit* nil curo, verum esse *posse* pro viribus defendo. Sic igitur W. disputat (1363): »fac illas fabulas revera a

⁽¹⁾ p. 1362; haec W. praemittit: »vom satyrspiel den namen komoedie zu gebrauchen ist, gerade weil zwischen beiden verwandtschaft besteht, nicht natürlich da, wo eben nur die eine gattung bezeichnet, kein verhältniss unter beiden angegeben werden soll; und nicht bloss affectirt, sondern absurd wäre es u. s. w.«

⁽²⁾ ad Hor. A. P. 220: »Satyrica coeperunt scribere ut Pomponius Atalanten vel Sisypheon vel Ariadnen«.

Pomponio scriptas esse, utique atellanae sunt, nam inter magnum et Pomponii et Novii fabularum numerum perpauca tantum mythologica nomina sunt atque eiusmodi omnia, ut nihil cum Satyris commune habuisse videantur; itaque mihi religio est tali (?) scholio fretus istos titulos Pomponii atellanis adnumerare; quamquam posteriore aetate interdum mythici argumenti atellanae laudantur, sicut illa Autonoe apud Juv. 6. 716. Immo vero, obsecro, nonne illa perpauca mythologica nomina plane sufficiunt? nonne si vel unus tantum istiusmodi titulus laudaretur, documento is esset *atellanam latiore*, sc. *exodii vim habuisse*? sed sunt plures: *Agamemnon Suppositus*, *Armorum Iudicium*, *Phoenissae*, fortasse etiam *Pytho Gorgonius*, *Hercules Coactor*, *Philosophia*, pro certo denique ipsa illa *Autonoe* quam W. laudat et pomponianus *Marsya*; ⁽¹⁾ quibus postremis certe vix unum argumentum invenias, quod in satyricae fabulae usum sit aptius; deinde iam observa, quaeso, inter Novii *atellanas Exodium* laudari, inter Pomponii *atellanas Saturam*; nonne haec omnia eo spectare videntur ut »atellana« »exodii« notionem adepta sit, i. e. iamiamque nihil certi nihil definiti designare coeperit, nisi id quod ridiculum foret? Et vide quam contorta sit ratiocinatio eorum, qui hanc simplicissimam explicationem reiiciant atque adeo non perspiciant: quoniam ⁽²⁾ Pomponius (nec mirum id est, opinor,

⁽¹⁾ Temere nimis Duebner (ann. phil. Jahn. et Klotz. 1830 p. 438) coniicit Marsyam tragoediam fuisse, a Pomponio Secundo (cf. Tac. dial. 13) scriptam; nam haec habet Arnobius (adv. gentes 2.2): »quia Fornicem lucilianum et Marsyam Pomponii obsignatum memoria continetis«. Profecto qui Marsyas uno tenore cum Fornice laudetur, permira fuit ille tragica persona.

⁽²⁾ Welcker p. 1364: »aber, sagt man vielleicht, so werden Atalante, Sysyphos, Ariadne zu einer andern gattung des Pomponius gehören und satyrspiele sein. (Quidni? equidem rogo.) Keineswegs,

siquidem *primus* atellanas in scenam induxit) atellanarum scriptor habetur, statuunt illum *nonnisi* atellanas scripsisse; tutius, credo, erat dicere: Pomponius exodiorum fuit scriptor et primus atellanas in suam rem vertit. Quid quod iam ipse Pratinas in nos arcessitur, quippe cum quo Pomponius ab antiquis componi non soleat! immo est aliquid inter Pratinam et eum, qui sullanis temporibus in urbanae plebeculae usum et oblectamentum exodia scripserit. Et quid mirum si novi generis inventor id ipsum, quod invenerat, et potissimum et frequentissime adhibuit?

Tum vero aliam⁽¹⁾ viam insistit W. atque suspicatur legendum esse „*ut Pomponius attellanas*“; verbis „*vel Sisyhon vel Ariadnen*“ scholium interpolatum esse postquam „*atellanas*“ in „*Atalanten*“ abiisset; interpolatorem, nescio quem, commentitia illa nomina addidisse. De hisce, quae apud multos laudata neque improbata repperi, non est cur multa dicam; videntur, acutae profecto, sed nihil tamen nisi suspensiones, quibus, etiamsi illud scholium magnopere offenderet, tamen haud facile accederem; verum neque omnino offendor,

denn dass alterthum kennt ihn nur als erfinder und meister der atellanen (immo vero atellanorum *exodiorum*), und wenn er so viele satyrspiele geschrieben hätte, dass er mit recht als satyrdichter, als der römische Pratinas genannt werden könnte, von dessen stücken dieser klasse die drei genannten beispielsweise angeführt würden, so könnte dies nicht leicht verborgen geblieben sein.

(¹) p. 1364: „aber vielleicht ist die stelle verdorben, lautete *ut Pomponius atellanas*, und *vel Sisyhon vel Ariadnen* ist alsdann interpolation und ist erst zugesetzt worden, nachdem ein einzelner titel, *Atalante*, an die stelle der *atellanen* getreten war, der zu kahl aussah und nicht zuzureichen schien um die klasse zu vertreten. Der interpolator aber konnte mythische namen der satyrica, auf die er sich bezog, also nach der art der griechischen satyrspiele, auch aus seinem kopf hinzufügen, statt sie zuverlässig auszuwählen.“

nec video quis unquam „*atellanas*“ adulterasset qui „*atellanas*“ legisset.

Sequitur iam apud W^m eorum impugnatio, qui ideo praesertim satyricam fabulam Romanis non ignotam fuisse velint, quia mirum foret contrarium; (1365:) „aber man bedachte nicht, welch eine grosse sache .... ein satyrchor mit dem Silen sei, noch wie manche andre art griechischer poesie, die ihnen nicht passte, die Römer weislich unangerührt gelassen haben“. Atqui ut concedam nihil ex horatianis illis (A. P. 285:) „*nil intemptatum nostri liquere poetae*“ colligendum esse, non tamen video Silenum atque Satyros maius aliquid fuisse quam pro exodiorum petulantia; nam nemo est, qui putet in romana scena unquam satyrica actitata esse, quae omnibus numeris essent absoluta, aut quae cum aliquo Aeschyli satyrico possent comparari; de *exodiis* agimus, quae verisimillimum est per fas, et per nefas si opus erat, auditorum risum movisse.

Atque haec ipsissima causa est, cur haud graviter ideo commovear, quod (1365) „die lateinischen grammatiker, wo sie von den arten der theaterspiele sprechen, das satyrdrama entweder auslassen oder es so erwähnen dass sie nur an das griechische zu denken scheinen“; quid enim grammaticis cum illis exodiis, quae nil nisi risum spectarent, nullam certam speciem haberent, in quorum denique rem omnia facerent dummodo ridicula essent? Sed enim iam vidimus de illis grammaticis, et si loci illi ex Diomede tamquam omnium disertissimi,⁽¹⁾ sicut opinor, a W^o laudati sunt, ceteris omnibus facile carebimus. Quamquam nescio an vel sic ex Diomede cum suis aliquem fructum percipere possimus, di-

(¹) W. 1362: „es gab ferner kein röm. satyrspiel, weil die grammatiker ausdrücklich dagegen zeugen.“

versissimum sane a welckeriano illo: modo statuamus *latinos* grammaticos de *graeca* fabula satyrica *prorsus* tacituros fuisse, *nisi Romani id quoque genus coluissent*.⁽¹⁾

Neque plus causae est cur multus sim de, perpaucis sane, locis ubi viri docti satyricas fabulas apud Romanos odorati sunt, nam praeter nostrum scholium *Busiris* illa et *Autolycus* apud Diomedem mihi sufficiunt; ceteroquin morem gero W^o et alios locos huc non pertinere concedo; unum tantum excipio, apud Ciceronem ad Q. frat. 2.15. 3: „*Συνδαίπνου; Σοφοκλέους*, quamquam a te actam (an *auctam*?) fabellam video esse festive, nullo modo probavi”; hanc autem fabulam, invito W^o hodie vulgo⁽²⁾ opinantur satyricum fuisse et unam eandemque atque *Ἀγρίων Σύνλογον*; quid tum? si satyrica Graecorum fabula revera Romanis tam prorsus ignota fuit quam W. affirmat, nonne permirum est Ciceronem fratri ob satyricum patrio sermone redditum nullum assensum significasse, ne uno quidem verbo eius inceptum probasse? nonne hoc documento esse potest, si tamen documento opus est, satyrica *reddere* certe haud insolitum litteratis viris negotium fuisse? Quibus verbis nimirum nequaquam dico Quinti C. immaturas lucubrationes in scenam⁽³⁾ perductas esse; dico tantum Romanis Satyrorum regionem haud tam incognitam

(1) Diom. l.l.: »apud Graecos tragica, comica, satyrica, mimica, apud Romanos praetextata, tabernaria, atellana, planipes«. *Sicut vides*, tragico generi inest *romana crepidata*, comico *palliata*, graeco mimico *romanus mimus*; quidni igitur satyricum genus *romanam satyricam fabulam* complecti putemus?

(2) cf. Dindorff, Poet. Sc.; v. tamen Wm. l.l. in additamentis p. 1534.

(3) Aliter Ribbeckius Röm Trag. 623: »und wenn nun in einer zeit.... Q. Cicero den versuch machte, durch einföhrung sophokleischer satyrspiele den theatergenuss zu veredeln, so wird wahrscheinlich seine mangelhafte ausföhrung mindestens in demselben grade

terram fuisse, ut exodiorum scriptores ex illa quoque interdum hausisse sit veridissimile.

Atque operae est pretium obiter videre, quomodo ii, qui Romanos nullum satyricum habuisse affirmant, longiorem illam Horatii de satyrico digressionem (sunt 30 versus, 220—250) explicent (apud Wm 1366). Sed enim iam vereor ne longus fuerim, mittamus ceteros atque, praeter Welckeri, Orellii tantum opinionem recenseamus, qui nescio an palmam (praeposteræ sagacitatis nimirum) ceteris omnibus facile prae-ripiat; coniicit igitur O. satyricum genus et ante Horatium intemptatum fuisse et postea mansisse, sed *Horatium alteri Pisonum metuisse, ne ridiculus foret, si id genus auspicaretur, quod maius esset quam pro illius viribus; ideoque sedula cura difficultates et salebras recensuisse, quae tali incepto ad bonum finem perducendo inessent*. Comparatione quadam respondere liceat: ex Suet. Aug. 85 novimus tragoediam ab Augusto scribi coeptam, »non succedente stilo in spon-giam incubuisse«; atqui Horatii est illa notissima ad Augustum epistula, in qua agitur de dramate et de vitiis peccatisque, in quae romani praesertim scriptores incurrere soleant; attamen neminem legere memini, qui alterum factum ad alterum pertinere putaret, nedum qui suspicaretur Horatio cordi fuisse ut ne Augustus, tragoediam scribere pergens, ridiculus foret; denique si Orellii coniectura cuiquam arridet, *iam pridem* coniectum esse oportebat (nam de Pisonis illius satyricis

als die an sich widerstrebende geschmacksrichtung des publicums sein fiasco verursacht haben«. Malum factum quod grave sonantia haec et magnifica verba tam parum cadunt in Quintum C., prae quo horatianus ille versifex (qui »in hora saepe ducentos.... versus dictabat stans pede in uno«) infans videatur; nam v. Cic. ad Q. fr. 3.6. 7: »quatuor tragoedias sedecim diebus absolvisse cum scribas et q. s.«

nihil scimus) Augustum, Horatii admonitione commotum, suum Aiacem illum expunxisse; *in promptu* videlicet haec suspicio est.

Ut iam de *Wi* argumentatione videamus, qui ait Horatii de fabula satyrica digressionem mere »contemplativam» esse, nullam eius partem ipsam vitam spectare; caput rei et cardinem esse versus 240 — 243, ⁽¹⁾ quorum sententiam cum veram esse demonstraret Horatius, nihil aptius et ei visum esse et fuisse nisi provocationem ad Graecorum satyricum. Atqui dubito an isti opinioni multa atque haud levia possint obiici; nam quamvis pronus fuerit H. ad digressiones faciendas a proposita oratione, vix tamen mihi persuadere possum eum, Artis Poeticae potissimum scriptorem, in qua soleat nulla observata promere quin ex ipsa vita sint sumpta, in ipsius vitae usum vertenda videantur, magnopere, aio, dubito num H. ideo tantum satyrici mentionem iniecerit, ut sensim veniret ad id (240—243), quod in nullum dramaticum genus non caderet; tanto hiato (»Carmine qui tragico etc.») non solet exordiri neque solet per viginti versus (220—240) de longe arcessito et nihil ad lectores pertinenti argumento agere, qui velit ad sententiam venire cui *ubique* aptus sit locus. Profecto si hoc fuit H. consilium, ut sensim transire videretur, improsperrime res ei successit; nam ipsi illi versus 240—243, quamvis sint per se spectati egregii et immortales, in sententiarum nexu offendunt; qua de causa Ribbeckius expungit ⁽²⁾ 240—243,

⁽¹⁾ »Ex noto fictum carmen sequar, ut sibi quivis speret idem, sudet multum frustraue laboret ausus idem: tantum series iuncturae pollet, tantum de medio sumptis accedit honoris«.

⁽²⁾ Equidem cum Schützio facio: »dazu (i. e. auszuwerfen) kann ich mich bei den Worten, die so sehr den hor. Stempel im Gedanken wie im Ausdruck tragen, nicht entschliessen. Wohl aber halte ich die Worte für ein hier ungehöriges Einschleichen«.

Gruppe 234—243. Denique quis non videt versus illos 240—243, si tamen suo loco leguntur, non primariam H. cogitationem continere, cui illa de satyrica fabula digressio tamquam pannus assuta sit, sed prorsus inverso ordine atque vult W. ex illa digressionem natos esse?

III. Vahlenus. ⁽¹⁾

Paulo aliam atque Welckerus viam insistit Vahlen, qui, etsi vocem »satyrica« ⁽²⁾ impugnat, tamen pronus est ad laudatos in scholio titulos Pomponio tribuendos; ad hanc sententiam eum adducunt verba quae citantur apud Nonium p. 516 ex Auctorato Pomponii: »occidit taurum torviter, me amore sauciavit«, quae verba pertinere suspicatur ad controversam illam Ariadnen; quod autem a Nonio sub Auctorati titulo afferuntur, acute (meo iudicio, nimis acute ⁽³⁾) et id explicat. Hisce iam fretus V. non dubitat Pomponio fabulam vindicare Ariadnen, unde rursus colligit duos reliquos quoque titulos, qui a scholiasta laudantur, ad Pomponium referendos esse. Vides Vm illud scholium defendere argumentis haud sane rem dirimentibus attamen acute et sagaciter inventis; verum id missum facio, nam aliud mihi est propositum atque Vi conclusionis, qua Atalanten, Sisyphon, Ariadnen Pomponio tribuit, toto pectore sum subscriptor.

Nam iam ad id pervenimus, in quo Vahleni suffragio me

⁽¹⁾ Mus. Rehn. ed. Welcker Ritschl ann. 16. 1861 p. 472 ss.

⁽²⁾ Porphyrio ad A. P. 220: »hoc est satyrica coeperunt scribere, ut Pomponius Atalanten, vel Sisyphon, vel Ariadnen«.

⁽³⁾ l.l.: »möglich dass das fragment aus diesem (aus dem Auctoratus) sammt dem titel Ariadne ausgefallen. Oder sollte mit Auctoratus, d. i. der gladiator der sich dem lanista verdungen, in komischer Übertragung Theseus, der den Minotaurus zu erschlagen sich verdungen, bezeichnet sein?»

carere atque adeo adversarium eum habere doleo; quid enim? idem ille quo patrono infortunatum nostrum scholium modo omni periculo liberatum videri poterat, acerrimus subito existit accusator asseveratque laudatos titulos non esse satyricorum, sicut testatur scholiasta, sed atellanarum; »denn«, ait V. Welckeri verbis usus, »einen historisch vernünftigen sinn hat das scholium nur dann, wenn man es ergänzend dahin auslegt, dass die Griechen nach der tragoedie anfangen satyrica zu schreiben, wie auch der römische Pomponius scherzhafte nachspiele der tragoedie schrieb, die uneigentlich auch satyrica genannt werden können, insofern als sie den Römern statt des satyrspiels waren«; et de suo hisce addit: »sowie aber jener scholiast sich erlaubte die mythisch-tragische posse durch eine naheliegende, wenn auch nicht ganz zutreffende, analogie verleitet satyrdrama zu nennen, so galt sie andern richtiger als rhintonica«. Audio, sed prae ceteris rogare iuvat num V., praemissis iis, quae vidimus quaeque id unice spectarent ut Ariadne cum suis ratae haberentur, num etiam nunc ei liceat ad citata Welckeri verba provocare; alia fuerat Welckeri ⁽¹⁾ ratio, qui totum scholium praeposterum esse statuerat et nullum unquam apud Romanos satyricum existisse affirmaverat, nedum tres illas fabulas Pomponio tribuisset; utut igitur de Wi opinione iudicas, laudata illa a V^o verba in Wi argumentationem bene quadrant.

Quidvero Vahlenus? estne et illi res in integro, quem modo auctorem habuimus ne titulos illos sollicitaremus? proceditne et ille cum ratione, qui statim subiungat vocem „satyrica“ perperam usurpatam esse pro atellanis vel rhintonicis? an forte

⁽¹⁾ l. l. 1363 descripto scholio subiungit W.: »so mag dies von einer nicht ungelehrten note eine traurige abkürzung sein oder eine andere entstellung erfahren haben«.

credibile est eundem illum scholiastam ad locum ⁽¹⁾, ubi de satyris agitur, vere annotavisse Pomponium Atalanten, Sisyphon, Ariadnen scripsisse, estne credibile, obsecro, eundem illum per socordiam illas fabulas satyrica nominasse? immovero Vahleno si morem gerimus idoneasque (vahlenianae vix videntur) sumimus causas esse cur Pomponio illos titulos vindicemus, ulterius quin progrediamur non facere possumus, sed satyrica considerate et consulto scriptum esse statuere nos oportet; nam quo tandem consilio, si atellanas cogitavit scholiasta, eiusmodi potissimum titulos recensuit, qui nobis in mentem vocent argumenta dramati satyrico aptissima (Atalanten, Sisyphon Ariadnen)? nonne eorum natura vocem satyrica stabilire et confirmare videtur?

Haec mihi obliicienda videbantur rationi, quam sequitur Vahlenus, qui medium quemdam nec tamen, meo certe iudicio, tutissimum locum obtinet inter eos qui totum scholium damnant et illos, si qui sunt, qui mecum salvum id esse velint.

Sed accedunt alia; V. enim illos titulos ita ratos esse affirmat, ut atellanas, vel accuratius rhintonicas fabulas designent; cui suspicioni cur assentiri haesitem modo dixi ⁽²⁾; sed fac iam veram esse istam coniecturam; at manifestum

⁽¹⁾ »Carmines qui tragico vilem certavit ob hircum, mox etiam agrestes Satyros nudavit et q. s.«

⁽²⁾ Ceterum minime nego verisimillimum esse rhintonicas quoque interdum pro exodiis sive atellanis (latiore significatione nimirum actas esse; nam, sicut iam multis demonstravimus, exodium nihil certi et definiti designat, a nullo argumento, dum sit ridiculum abhorret; etiam Welckerus hoc sensisse videtur, siquidem apud Lydum de mag. 1.40 pro „ἰνθωνική ἐξωτική“ legendum censet „ἐξοδική“ (Observa tamen apud Lydum praecedere: „ἀτελλάνη ἐστὶν ἡ τῶν λεγομένων ἐξοδιῶν“.)

est non nobis rem esse cum *atellanicis* exodiis, sed cum *exodiis*; non enim credo quemquam opinaturum esse Atalanten vel Ariadnen *Maccae Pappaeve* personam induisse; quod non modo non ridiculum futurum fuisset sed plane absurdum.

Atque vix opus est dicere ne ea quidem, quae apud Vm sequuntur (p. 474), valde placere: »lag es nahe eben ene possenhafte travestierung mythisch-tragischer stoffe als nachspiel der tragoedie folgen zu lassen; *möglich dass man zunächst hiervon ausging und sich erst allmählig der kreis der diesem zweck dienenden possen erweiterte*«; atqui nonne veri dissimillimum est romanos scriptores, latinum drama auspicaturos, vestigia Graecorum atque Euripidis potissimum pressisse, eosdem illos, cum requirerent aliquid quod satyrici vice fungeretur, ad rhintonicas confugisse? immo posteriore demum aetate, cum nihil iam urbanae scenae sacrum nihil venerandum esset, rhintonicas introductas esse et ipsas quoque *atellanarum* i. e. *exodiorum* nomine denotari coeptas esse, post omnia ea quae disputavimus probabilis videtur suspicio.

Sed iam nimis diu te, lector, si tamen ullum te invenimus, et occupavimus et ni enecavimus miramur; nihil amplius te, qui ut perlegeres a te impetrare potueris, morabimur.

THESES.

I.

Graecum drama in urbem Romam subito introductum neglectae praetextatae primaria fuit causa.

II.

Inter iustam tragediam et tragediam cantatam quae dicitur nullum certum aut arte definiendum discrimen interest.

Quaestiones, quas ponit Friedlaender (S. G. ³ 2. 405) de tragediae cantatae ratione, haud difficile possunt dirimi.

III.

Suetonio Neronis poeticum ingenium praedicanti potius quam Tacito detrectanti fides habenda est.

IV.

Cic. pro Murena 9: »Nam si tibi necesse putas etiam adversariis amicorum tuorum de iure consulentibus respondere, et si turpe existimas te advocato illum ipsum, quem contra veneris, causa cadere, noli tam esse iniustus, ut cum tui fontes vel inimicis tuis pateant, nostros etiam amicis putes clausos esse oportere».

Halmii explicatio vera esse non potest; potius legendum:
quem contra venires potius.

V.

Hor. A. P. 128: »Difficile est proprie communia dicere;
tuque rectius et q. s.»

Vertendum: »het is moeielijk, nl. voor mij, om iets wat
door anderen zoo dikwijls gezegd is, nog eens onder eigen
woorden te brengen: ge doet veel beter enz.»

VI.

Hor. Sat. 2. 1. 86: »Solventur risu tabulae, tu missus abibis.»
Tabulae dictum pro tabellis, carminibus.

VII.

Hor. Sat. 1. 10. 66: »Fuerit Lucilius, inquam,
Comis et urbanus, fuerit limatior idem
Quam rudis et Graecis intacti carminis auctor
Quamque poetarum seniorum turba.»
Rudis et natum videtur ex Rudius, i. e. Ennius.

VIII.

Suet. Vita Horatii: »Pertulit ad me Onysius libellum tuum.»
Onysius corruptum est ex Asina Vinus.

IX.

Nepos Attic. 13. 6: »scimus non amplius quam terna
milia . . . eum expensum sumptui ferre solitum.»
Expensum expungatur.

X.

Hor. Epist. 1. 16. 43: »Quo res sponsore et quo causae
teste tenentur.»

Tenantur accipiatur pro continentur.

XI.

Homerus Iliad. 6. 234:

„ἐνθ' αὖτε Γλαύκῳ Κρονίδης φρένας ἐξέλετο Ζεὺς,
ὃς πρὸς Τυδείδην Διομήδεα τέυχ' ἄμειβε
χρῖσθαι χαλκείων, ἐκατόμβοι' ἐννεαβοίων.”

Versus minus recte explicari et verti solent.

XII.

Thuc. (Herwerden) 8. 45. 2: „καὶ διδάσκαλος πάντων γιγνόμενος
τὴν τε μισθοφορὰν ξυνέτεμε, ἀντὶ δραχμῆς Ἀττικῆς ὥστε τριώβολον,
καὶ τοῦτο μὴ ξυνεχῶς, δίδοσθαι.”

Non sine sententiae damno verba καὶ τοῦτο μὴ ξυνεχῶς
expungi possunt.

XIII.

Thuc. 2. 89. 5: „ὅτι οὐκ ἂν ἡγούνται μὴ μέλλοντάς τι ἀξίον
τοῦ παρὰ πολὺ πράξειν ἀνθίστασθαι ἡμᾶς.”

Legendum τοῦ παραλόγου.

XIV.

Thuc. 4. 98. 7: „πολὺ μειζόνως ἐκείνους . . . ἀσεβεῖν ἢ τοὺς
μὴ ἐθέλοντας ἱεροῖς τὰ μὴ πρέποντα κομίζεσθαι.”

Deleatur μὴ ante πρέποντα.

XV.

Thuc. 8. 1. 3: „ἀλλὰ παρασκευάζεσθαι καὶ ναυτικόν.”

Pro καί legatur καινόν.

XVI.

Thuc. 7. 75. 4: „οὐκ ἄνευ ὀλίγων ἐπιθιασµῶν καὶ οἰµωγῆς ὑπολειπόμενοι.”

Pro ὀλίγων substituatür γλίσχρων.

XVII.

Thuc. 7. 75. 6: „καὶ ἡ . . . αἰκία . . . οὐδ' ὥς ῥαδία . . . ἐδοξάζετο, ἄλλως τε καὶ (ἐνθυμονυμένοις) ἀφ' οἷας λαμπρότητος . . . ἐς οἷαν τελευτήν . . . ἀφίκατο.”

Nihil inserendum videtur.

XVIII.

Thuc. 8. 67. 2: „ἔξεῖναι μὲν Ἀθηναίοις ἀνατρέπειν (vel Ἀθηναίων ἀνείπειν) γνώμην ἣν ἂν τις βούληται.”

An forte ἀνατει εἰπεῖν?

XIX.

Thuc. 3. 82. 6: „καὶ . . . τὸ ξυγγενὲς τοῦ ἐταιρικοῦ ἄλλοτριώτερον ἐγένετο διὰ τὸ ἐτοιμότερον εἶναι ἀπροφασίστως τολµᾶν.”

Perperam multi legunt ἀνετοιμότερον.

XX.

Thuc. 2. 64. 6: „ὥς οἵτινες πρὸς τὰς ξυµφορὰς γνώμῃ μὲν ἥκιστα λυποῦνται, ἔργῳ δὲ μάλιστ' ἀντέχουσιν, οὗτοι καὶ πόλεων καὶ ἰδιωτῶν κράτιστοί εἰσιν.”

Inseratur οὐχ ante ἥκιστα.

XXI.

Thuc. 3. 45. 5. Interpungendum videtur: „αἱ δὲ ἄλλαι ξυντυχαί ὀργῇ, τῶν ἀνθρώπων ὡς ἐκάστη τις κατέχεται, ὑπ' ἀνγκέστου τινὸς κρείσσονος ἐξάγουσιν ἐς τοὺς κινδύνους.”

XXII.

Thuc. 1. 91. 5 et 6. Verbis ἄμεινον εἶναι deletis, locus antea facetissimus frigidus evadit.

XXIII.

Thuc. 1. 33. 3: „ἵνα μὴ τῷ κοινῷ ἔχθῃ κατ' αὐτοὺς μετ' ἀλλήλων στῶμεν μηδὲ δυοῖν φθάσαι ἀμάρτωσιν, ἢ κακῶσαι ἡµᾶς ἢ σφᾶς αὐτοὺς βεβαιώσασθαι.”

Locus est quam sanissimus.

XXIV.

Aesch. Prom. 938: „ἔμοι δ' ἔλασσον Ζηνὸς ἢ μηδὲν μέλει.”

Μηδέν accusativo casu positum est.

XXV.

Soph. Aias. 60: „ἐγὼ δὲ φοιτῶντ' ἄνδρα µανιάσιν νόσοις ὠτρυνον, εἰςέβαλλον εἰς ἔρκη κακά.”

Legendum videtur εἰς ἀρκύστατα.

XXVI.

ibid. 1282: „ἄρ' ὑμῖν οὗτος ταῦτ' ἔδρασεν ἐνδικα;”

Reddendum: was dat alles soms zijn plicht?

XXVII.

Antig. 168: „ἀμφὶ τοὺς κείνων ἔτι παῖδας μένοντας ἐμπέδοις φρονήμασι.”

Pro κείνων substituendum νέους.

XXVIII.

ibid. 536: „δέδρακα τοῦργον, εἴπερ ἦδ' ὁμορροθεῖ, καὶ συμμετίσχω καὶ φέρω τῆς αἰτίας.”

Legendum εἴπερ ἦδ' ὁμορροθεῖ καὶ μή μετίσχω κατέ.

XXIX.

Elekt. 163: „δέξεται..., Διὸς εὐφροσι βήματι μολόντα τάνδε γὰρ Ὀρέσταν.”

Legatur εὐφροσι μήδεσι.

XXX.

ibid. 941: „οὐκ ἔσθ' ὃ γ' εἶπον · οὐ γὰρ ὥδ' ἄφρων ἔφυν.”

Legatur οὐκ ἔσθ' ὅτ' εἶπον.

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES

1010657541

